

UNIV. PROF. Dr. JÁN STANISLAV

ZO ŽIVOTA SLOV
A NAŠICH PREDKOV

252

1950

ŠTÁTNE NAKLADATELSTVO V BRATISLAVE

Všetky práva vyhradené.

Učebnice, vydané Štátnym nakladateľstvom, nesmú sa predávať vyše ceny, označenej na obálke.

ÚVODNÉ SLOVÁ

V tejto populárnej knižke chceme hovoriť o živote slov i o živote našich predkov, ako sa tento zrači zo slov.

Slová majú formu a obsah. Cez storočia sa forma mení. Mnohé slová zmenily svoj tvar obmenou výslovnosti hlások, príp. stratou hlások a pod. My dnes vyslovujeme väčšinu slov inakšie ako ich vyslovovali naši predkovia pred r. 1000 a toľž Slovan dakedy v VI. storočí alebo prv. Mení sa aj obsah slov, t. j. ich značenie, význam. Mení sa hmotná a duchovná kultúra a mení sa život a myslenie spoločnosti a preto sa musí meniť aj obsah mnohých slov. Tak napr. pero bolo voľakedy ozajstným husím perom, ale dnes je to už kovové, sklené a pod. „pero“. Je to už určitý druh nástroja na písanie. Aj slovo písať značilo pôvodne maľovať, okrašľovať, ako je to dodnes čiastočne u južných a východných Slovanov. Mnohé slová sa so stratou veci postrácaly.

O živote našich dávnych predkov nemáme veľa záznamov. Niet ich mnoho najmä z pohanských čias. Niektorí grécki a iní spisovatelia v dávnych storočiach zapisali všeličo z ich spôsobu života, ale to všetko je málo. Živými dejinami ich života ostaly slovanské slová. Slovanská jazykoveda porovnáva ich významy so značením v iných pokrvných jazykoch — latinskom, gréckom, baltskom, staroindickom atď. Porovnáva aj medzi jednotlivými slovanskými jazykmi a nárečiami. Podľa rozličných obmien významu v nich vieme rekonštruovať veľa údajov o živote a kultúre dávnych Slovanov. Týmto skúmaním sa zaoberá tzv. lingvistická archeologia alebo paleontologia. Jazykoveda za sto rokov usilovného štúdia vykonala tu obrovskú prácu.

Táto knižka nechce byť nijakou výskumnou publikáciou o minulosti našich pradedov. Nechce byť ani úplným obrazom ich života, ako ho slavistika pozná. Chce byť len populárnou knižkou, ktorá si všima niektoré slová, popri ktorých prechodíme obyčajne

bez premýšľania alebo bez toho, že by sme sa nad nimi zamysleli a hľadali v nich poučenie o dávnejšom živote a pod. Niektorí ľudia robia aj to. Hrajú sa so slovami, premýšľajú nad nimi a podávajú svoje domnienky o ich prvotnejšom význame alebo o tom, že svedčia o spôsobe dávnejšieho života a pod. Dakedy sa im to podarí, najmä, ak slovo je jasné a spojitosti s inými slovami sú zrejmé. Častejšie, pravdaže, neodborník vidí zle alebo nevidí nič. Mysleli sme pritom na široké kruhy čitateľov. Chceme ich informovať, ako v takých prípadoch postupuje veda a čo v nich nájde. Prispôbojeme, alebo aspoň chceli sme im prispôbiť aj svoju reč. Vyhýbame sa, ako len možno, ťažšej odbornej terminológii a dlhým vedeckým vysvetleniam.

Nezasvätení si často myslia, že jazykoveda je veda suchá, únavná a nezáživná a že jej problematika — okrem príručných gramatik, slovníkov a pod. — je neprístupná a vzdialená od života. Nie je to tak.

Jazykovedné skúmanie je, pravdaže, únavné a namáhavé a to tak, ako každá statočná a dôkladná bádateľská vedecká práca. Vyžaduje si veľké sústredenie a systematickú prácu i veľké osobné obete vedcov a najmä odriekanie sa každodenných radostí zo života.

Materiálu je tu veľké množstvo. Jeho analýza vynáša z dávneho života veľa podrobných obrazov, ktoré nenačrtal nijaký spisovateľ alebo historik. Objavy jazykovedy sú dnes už v tomto smere veľké. Jazykovedci donášajú ich pre vedu a ľudstvo. Tu sa neskúma iba život jedného národa, lež národov viacerých, ba celých skupín národov. Bolo v nich mnoho spoločného.

Z rozboru niekoľkých slov, dnes už celkom ošúchaných, vidíme, že svedectiev o živote, aj o tvrdom živote, skrýva sa za nimi veľa, keď sa, pravdaže, pozrieme na ne so širokého hľadiska.

Na nich vidíme, že jazykoveda otvára dvierce života tam, kde sa zdajú byť úplne zatvorené a kde akákoľvek snaha po osvetlení života našich pradedov materiálom a metódami iných vied sa zdá byť beznádejná.

V tom je veľká dôležitosť poznávania a porovnávania historického vývinu jazykov. A v tom je aj veľká životnosť jazykovedy. Tu slúži nielen sebe, ale všetkým.

Vybrali sme tu niekoľko takých slov, ktoré zobrazujú kus života našich dávnych predkov alebo sú svedectvami kultúrneho prúdenia a vôbec kultúrno-historických pochodov. Vedecký pracovník má dať príležitosť širokým vrstvám, aby nazrely trochu do vedného odboru, ktorý sa inak pestuje prísne vedecky a ku ktorému mnohí a mnohí nemajú prístup pre odbornú terminológiu atď. Býva v nich neraz záujem o niektoré otázky, ale nebývajú prístupné publikácie. Chceme touto knižkou budiť záujem o život slov a našich predkov a dať čitateľom dielce, ktoré ich bude zaujímať a ktoré ich aj poučí. Nechceme tu „básniť“ o slovách, ako sa to niekedy robí. O týchto otázkach sa má písať tiež len vedecky, aj keď sa pre široké vrstvy čitateľov vedecký pracovník musí prispôbiť najmä terminologicky.

Niektoré z týchto kapitol vyšly v rozličných denných a týždenných časopisoch v rokoch 1945—1948. Dostával som zprávy, že ich čitatelia z rozličných kruhov a rozličného vzdelania radi čítajú. Rozmnožil som ich počet a podávam ich vo forme knižky. Budem rád, keď prispejú na poznanie života starých Slovanov i Slovákov.

Bratislava v januári 1949.

Ján Stanislav.

SLOVAN.

Rastislavovi poslovnia v Carihrade okolo r. 862 oslovujú cisára Michala a žiadajú od neho kňazov, ktorí by poznali slovanický jazyk. Sami seba volajú Slovienmi: *A my Slověne prosta čedь* — ale my Slovienu (sme) prostý ľud (proští ľudia). Tak je to v Živote Metodovom (= ŽM). Rastislav sa tu volá kniežatom slovienskym — *кнѣзь словѣнскыѣ*. V Živote Konštantínovom (= ŽK) sa volá *moravským* kniežatom (kap. XIV.). To je teda meno kniežata, sídliaceho na Devíne, a rovnako zrejme aj ľudu, ktorý tu vtedy žil a aj dnes žije. Teda: *Slověne*, v jednotnom počte *Slověninъ*, prídavné meno *slověnskъ*.

Ešte v Prešporskóm slovníku zo XIV. stor. je *Slovienu* = *Sclavus*.

Slovienu neboli len „po Dunajevi“ — pozdĺž Dunaja, popri Dunaji, ako píše staroruský Nestorov letopis z ok. r. 1113, ale aj inde. Ako práve aj z tejto pamiatky vysvitá, boli to pôvodne všetci Slovania.

Nestorov letopis hovorí: „Slovienu však sa osadili okolo jazera Ilmena a nazvali sa vlastným (t. j. svojím) menom a vystavili hrad, ktorý pomenovali Novgorod“. Tu sa uvádzajú Slovienu pri Ilmenskom jazere a pamätnom Novgorode. Vlastné meno je, pravdaže, *Slověninъ*, *Slověne*. Takto sa títo ruskí Slovania volali; bol to ruský kmeň. Stopy tohto mena ostaly dodnes v Novgorode.

Tak sa volali aj Slovania v Macedónii v okolí mesta Soluna, rodiska Konštantína a Metoda. Cisár Michal hovorí Konštantínovi a Metodovi: ... lebo vy ste Soluňania, a Soluňania všetci čisto sloviensky rozprávajú — *slověnsky besědujotъ* (ŽM V.). Dnes v Macedónii tohto mena niet. Medzi južnými Slovanmi toto prastaré meno existuje u Slovincov. U nich Slovinec sa volá *Slovenec*, Slovinka *Slovenka*, jazyk *slovenski jazyk*, slovenski *narod*, krajina

Slovenija. *Slovenec* bol aj kajkavský Chorvát v stoliciah Srijemskej, Požeskej, Valkovskej, Verovickej, Záhrebskej, Križskej, Belovárskej a Varaždinskej.* V starších slovníkoch nachodíme pre tento kraj, t. j. Slavóniu, označenie *Slovenska zemlja*, *Slovenski orsag*, *Slovenec*, množ. genitiv *Slovenov* (Vramec, *Kronika*), *slovienski jazyk*. Ba aj v Dalmácii a pri Jadrane sa časť Chorvátov volala *narod slovinski*, *jezik slovinski* (J. Melich, A. honf. Magy. 418). Tvar *slovienski* vznikol zmenou *ě* v *i*, ako napr. tam je aj *vira* „viera“ a pod. Treba poznačiť, že Slovinci sa sami seba nevolajú Slovincami, ale *Slovincami*, a rovnako aj ich jazyk je *slovenski* a nie *slovienski*, ako sme uviedli už vyššie.

V dnešnom severozápadnom Poľsku pri jazerách Gardskom a Lebskom (Leba) sa donedávna zachoval *stov'ínski jazyk*, *stov'ínske gadańe*, t. j. pomaranický slovinský jazyk. Prislušníkov tohto kmeňa voláme Slovincami. Podľahli germanizácii. Ešte koncom min. storočia ich bolo asi 200 (o ich jazyku prof. Lorentz, *Slovinzische Grammatik*, Petrohrad 1903).

Vymretí Polabania hovorili tiež *slüövěnske*, t. j. *slověnsky*.

Napokon toto meno sa zachovalo v mene Slovákov: *Slovák*, *Slovenka*, *slovenský*. Ešte koncom XIV. stor. Slovák bol *Slovienu* (*slovyenu*), v množ. akuz. *Sslovyenyyny zkrziwene* — *Slověninny zkrziwene* (Prešporský slovník; V. Flajšhans, Klaret I, 104). Ba ešte r. 1424 sa akýsi Lukáš z Nového Mesta nad V., popravený v Čechách, uvádza v Rožmberskej popravčej knihe ako *Slověnin*. Tvar *Slov-ák* je len z XV. stor. Vo Velešinovom sborníku na r. 1458 je „sclavus slowak“. Zápisov je najviac z Čiech (Br. Varsik, *Slováci na pražskej univerzite* ... 15).

Zakončenie na *-ák* má pôvodne hrubší, zveličovací alebo prihanlivý význam, ako keby sme dnes povedali *Rusák* miesto *Rus*, alebo *Srbák* miesto *Srb*. Táto prípona je, pravda, aj v mene Poliakov —

* Jezuita Jakov Mikalja napísal chorvátsko-taliansko-látinský slovník *Blago* (poklad) *jezika slovinskoga* (1649—51). Najväčšie dielo Juraja Barakovića, ktorým ospevuje minulosť a prítomnosť mesta Zadra (Zadar), sa volá *Vita Slovinca* (1613), t. j. Chorvátka; jazyk chorvátsky sa tu volá *jazyk slovinski* (Br. Vodnik, *Povijest hrv. knjiž. I*, 263).

Poľak miesto staršieho *Poľanin*, plur. *Poľane*. Rovnako je to s menom *Slezák*; u nás by malo byť *Slažan* (porov. obec *Slažany*). Povieme *Pražák* miesto staršieho *Pražan* a pôvodnejšieho *Pražanin*. Príhlanlivý význam má tvar *meštiak* oproti staršiemu *meščanin*, dnešnému *mešťan*. Každý iste cíti aj dnes rozdiel medzi tvarmi *Moravák* a *Moravan*; *Moravák* ponímame ako tvrdší, drsnejší tvar. Tak to bolo aj s tvarom *Slovák*. Branislav Varsik sa nazdáva, že tento tvar vznikol v Čechách a potom sa preniesol aj na Slovensko (ib.). Východoslovenský tvar *Sloviak* je nárečovou obmenou tvaru *Slovák*. Tak isto je priezvisko *Novák*, *Sivák*, ale *Janoviak*, *Suroviak*. V sotáckom nárečí na vých. Slovensku je aj „reč slovienska“ (J. Šarga, *Carpatica*, 2. sv. 208). Je to len nárečová odchýlka. Turčianska obec *Slovany* sa v XVI. stor. volá *Sloveny*; jej názov je z mena *Sloveni*, t. j. *Slováci*. Dostala toto meno na rozlíšenie od obce *Ladzany*, čo je západoslovenský tvar mena *Ladzany*, ktoré patrí k národnému menu Poliakov *Ladzani* a z ktorého je, maď. *Lengyel* (vyslov *Lendel*) zo staršieho *Lengyen* a toto zo staroslovenského *Leďžán*. Jedna obec bola teda slovenská a druhá poľská.

Vo význame „slovenský“ máme aj zápis *slovanský*; je v liste z r. 1575 z Hodemarku pri Kežmarku: Sstwartemu ymie (= meno) Faltyn, po *slowansku* Valent. Rozlišujú sa tu mená nemecké od slovenských. Píše sa aj: yednemu yme Olex, a po niemecky Kolyx (I. Kniezsa, čas. *Slavia occidentalis* XII, 179).

Otázka je, aký význam má koreň *slov-*. Veľmi dlho sa tu videl spoločný základ so slovom *slovo*. Slovania boli podľa toho tí, ktorí majú spoločné slová, ktorí si rozumejú. Nemci zas boli tí, ktorí sú ako nemí, lebo im nerozumieme.

Po rusky sa Slovania volajú *Slavjane*, chorvátsky *Slavene*. Niektorí teda mysleli, že základom mena je *sláva*, t. j. Slovania by boli bývali slávni ľudia. Zabudlo sa pritom, že tvar *Slavjan* má -a- v slabike *slav-* podľa latinského a germánskeho tvaru *sclavus*, nem. *Slave*. Tu *a* miesto *o* je takým istým pochodom ako napr. v maď. *ablak* zo sloven. *oblok*, maď. *akol* zo sloven. *okol*, *abrák* z *obrok*, *akna* z *okno* a pod. Príslušníci iných jazykov počuli naše *o* ako

svoje *a* a naopak my počujeme neraz cudzie *a* ako svoje *o*, napr. *Magyar* počujeme skoro ako *Moďor*. Keď teda dakto si myslí, že po slovensky je správnejšie *Slavian*, *slaviansky*, mylí sa. Tak ako my nie sme *Slaváci*, ale *Slováci*, tak isto správnejší tvar je *slovanský* a nie *slaviansky*. Tvar *slovanský* je ako *slovenský*, len *a* v -*anský* je tu novšie; malo by tu byť *ia*: *sloviansky* — ako v poľštine. Správne máme *zemiansky*, *modriansky* a pod. Tak by malo byť aj *sloviansky*.

Pokusov o vysvetlenie je veľa.

Najstarší tvar je na *slov-*. Takto sa vyskytuje vždy v najstarších slovanských literárnych pamiatkach.

Základ *slov-* podľa dnešných výkladov značí „tiecť, plynúť, zvlažovať, kropiť, polievať, umývať, čistiť“. Tento koreň môže byť aj predĺžený a potom zneje *slav-*.

U Slovanov je dosť veľké množstvo miestnych a vodných mien, utvorených od týchto koreňov, napr. *Slovna*, *Slovňa*, *Neslovka*, potočky na poľskej a ruskej pôde, rovnako aj potočky *Slavečna* alebo *Slovečna*, rus. *Slavočna*, inde *Slavec*, prítok Odry *Slava*, prítok Varty *Slavica* atď. V Juhoslávii sú mená obcí, potokov, vrchov *Slovac*, *Sloviine*, *Slovin*, *Slavin*, *Slavnik*, *Slavnica*, *Slave*, *Slavište* a i.

Aj na slovenskom východe, dnes v Maďarsku, sú mená ako *Szalava* zo sloven. *Slava*, *Szalavény* zo sloven. *Slavény*, *Szalavány* zo sloven. *Slaván(y)*

V chorváčtine sa povie *sláviti* „zriediť víno vodou“, *slavak* je „voda s octom“.

Hovorí sa tu teda vždy o vode, vlhkosti a pod. Preto sa myslí, že *Slověne* boli obyvatelia pri nejakej rieke, ktorá sa volala *Slova* alebo *Slava*, alebo žili v močaristom kraji, ktorý sa volal *Slovo* (J. Rozwadowski). Inokedy sa to koncipuje tak, že *slověnin* — ba píše sa aj *slavjaninŏ*, čo je nesprávne, lebo u Rusov a južných Slovanov by potom muselo byť *Slavlaninŏ* — označuje človeka, ktorý býva v krajoch okolo riek, jazier a vŕd s menom odvodeným od koreňa *slov-*, *slav-* (M. Budimir). Slovom, podľa toho by Slovania boli pôvodne obývali močaristé kraje.

Meno Slovanov *Slověninŏ*, množ. p. *Slověne*, sa teda utvorilo od koreňa *slov-* pridaním prípony *-ěn-* v množ. počte a ešte aj *-inŏ* v jedn. počte. Popri *-ěn-* je aj *-jan-* v iných prípadoch (z pôvodnejšieho *-j-ěn-*). Tak potom bývajú mená staroslovién. *Samarěninŏ*, *Samarěne* — obyvatelia Samarie, *Rimlaninŏ*, *Rimlane* — Rimania (v sloven. pôvodne *Rim'anin*, *Rim'äne*), *Moravlaninŏ*, *Moravlane*, v sloven. pôvodne *Morav'anin*, *Morav'äne*, k čomu akuzatív bol *Morav'ány*, a týmto sa napokon nazvala obec na ktorej sa usadili hostia, prichádzajúci z Moravy, t. j. *Morav'äne*, dnes *Moravia*. Obyvatelia pri *brode* na rieke boli *Brodžäne*, obec potom *Brodzany*.

Meno *Slověne* sa používalo na označenie všetkých Slovanov. Väčšina Slovanov však toto meno ako pomenovanie plemien-kmeňov, sväzov kmeňov stratila. Vznikly nové mená, ktoré nie sú vždy celkom jasné (napr. *Srbín*, *Chrvat*), alebo sa prijalo cudzie meno: *Bulhari* (meno pôvodne Turkotatárov).

Podľa starších výkladov sem by patrilo aj meno *Rus*, ktoré sa odvodzovalo od škandinávskych Normanov (L. Niederle, *Slovan. starožitnosti* I., 4, str. 102 a n.).

Dnes sa meno *Rus* vysvetľuje inakšie. Poukazuje sa na doklady zo IV. stor., ktoré podporujú náhľad o južnom pôvode slova *Rusŏ* a to celkom nezávisle od prišielcov zo Škandinávie — Variagov (IX. stor.). Bolo to meno kmeňa antského sväzu, ktorý vznikol v borbe s Gótmi priebehom IV. stor. Vnútri tohto sväzu postupovalo spájanie východných Slovanov. Raná *Rus* vznikla v borbe s Germánmi-Gótmi, keď spojila rad počernomorských plemien okolo kultúrnejších slovanských plemien prostredného Podneprovia. Meno *Rus* zovšeobecnelo nie prv ako v druhej polovici X. stor. (O tom prof. A. Udal'cov, *Proischoždenije Slavjan*, Voprosy istorii, Moskva 1947, str. 99. Porov. aj u P. N. Tretjakova, *Vostočnoslavjanskije plemena*, Moskva 1948, 107 a n.)

Europský západ prevzal základ nášho mena a utvoril si tvar *Slavus*, v písme *sclavus*. Pretože na západ prišlo veľa vojnových zajatcov zo slovanských krajín, ktorí sa používali ako otroci, meno *sclavus* sa stalo označením otroka.

Slováci si zachovali — popri Slovincoch — až do dnešného dňa meno, ktorým sa označovali dávni Slovania.

Boly teórie, podľa ktorých Slováci vznikli len v neskorom stredoveku pomešaním rozličných slovanských živlov, ktoré sa osadili v našej oblasti. Protí tejto teórii je veľa dokladov. Jedným z takých svedectiev je práve aj meno nášho národa — slovenský. Nový slovanský ľud sa nemôže volať menom starodávnych Slovanov. Také meno zdedilo plemeno-kmeň, čo má svoje pokračovanie na tomto území z predhistorických slovanských čias.

Dnes takéto teórie nemožno pokladať za vážne.

Prof. N. S. Deržavin (*Slavjane v drevnosti*, Moskva 1945, 38) píše, že dávno pred našim letopočtom územie strednej Európy bolo osídlené plemenami, rozdielnymi podľa stupňa (štadiálnosti) predindoeuropského kultúrneho rozvitiu a rozdielnymi aj typologicky podľa stupňa diferenciácie svojho etnografického vznikania. L. Niederle učil, že naši predkovia prišli do svojich novších a dnešných sídlisk najneskoršie v VI. stor. po Kr. Myslel pritom na slovan-skú pravlasť, ktorú kládol za Karpaty. T. Lehr-Splawiński (*O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian*, Poznań 1946, pozri môj referát v Jazykovednom zborníku III, 1948, str. 90—98) dokazuje, že Slovania pôvodne obývali územie medzi Odrou a Vislou. Prof. Deržavin a iní učenci vylučujú pojem pravlasti a prajazyka. N. S. Deržavin (40) hovorí, že ako iné národy strednej Európy okrem neskorších prišielcov od východu, ako napr. Hunov alebo Avarov, slovanské kmene Čiech, Moravy a Slovenska vznikaly v dlhom procese kríženia kmeňov, ktoré sa začína v ďalekej predslovanskej a preddejinnej dobe na tom istom území, ktoré historicky držia aj v dnešnom čase. Dokladá to členením nárečí a archeologickými nálezmi. Môžeme k tomu dodať, že veľa materiálu je v miestnych menách. Utriedenie týchto podľa vývinu spoločenského zriadenia u starých Slovanov nám tiež pomôže pomknúť starobylosť osídlenia niektorých krajov ďaleko do minulosti. Túto prácu však treba ešte urobiť.

Nijako nepochybujeme, že sa medzi nami osadili kolónie Rusov, Poliakov, Čechov, v juhozáp. Gemeri aj maličká kolónia Bulharov, neskoro za tureckých vojen Chorváti, ale títo nevytvorili Slovákov

a ich reč. Bolo ich predsa len v pomere k domácim Slovenom, z ktorých vznikli Slováci, primálo.*

Slovenský jazyk má, pravdaže, cudzie prvky, a to najmä v slovníku, ako ich má každý jazyk. V jeho vývine sa odráža veľmi jasne jeho zemepisné polozenie medzi juhovýchodnou a západnou skupinou slovanských jazykov. Sú tu prvky, ktoré sa vyvinuly rovnako ako v západných slovanských jazykoch a týchto je väčšina, ale sú tu aj prvky, ktoré poznáme z južných a východných slovanských jazykov a ktorých niet v západnej skupine slovanských jazykov.

K výkladu mien uvádzame práce: Milan Budimir v Zborníku filološких i lingvističких studija A. Beliću... Beograd 1921, 97—112, Jan Rozwadowski, tamže na s. 129—131, M. Weingart v knihe *Slovanská vzájemnost*, Bratislava 1926, 15—20, kde je aj ostatná literatúra; najnovšie T. Lehr-Splawiński, *O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian*, Poznań 1946, 79—80, 191—2.

Prof. J. Otrębski (*Słowianie, rozwiązanie odwiecznej zagadki ich nazw*, Poznań, Księgarnia Ziemi Zachodnich, 1947, strán 192) vysvetľuje meno Slovanov z koreňa, ktorý je v zámene zvrätanom: *selv- : *slov- a zámene *selb(h)- : *slob(h)-. Slovania podľa neho by boli „svoji ľudia“. Koreň by bol v podstate ten istý, aký je v slove *sloboda* a v tvare zámene *sebe*. Jeho výklady sú hodne strojené a vôbec nie pravdepodobné.

Populárne shrnul výklady mena Eugeniusz Słuszkiewicz, *Rzut oka na dzieje etymologii nazwy Słowianie* (Przegląd klasyczny 1936, č. 9—10, s 731—798). Otrębského výklad zavrhol T. Lehr-Splawiński, *Znowu o nazwie Słowian* (Język polski XXVIII, 1948, 140—146).

* V ostatnom čase prof. István Kniezsa sa nazdáva, že južné Slovensko — rozumej dnešné — obývali pôvodne do tureckého vpádu južní Slovania a že len sever bol slovenský; odtiaľto potom Maďari kolonizovali južné Slovensko v XVIII. stor. Pozri jeho štúdiu *Zur Geschichte der Jugoslavismen im Mittelslowakischen*, Études slaves et roumaines, Budapest 1948, ročník I, č 3, str. 139—147, a moju odpoveď *Jugoslavizmy v strednej slovenčine a pôvod slovenského národa* v čas. Slovenská reč XV, č. 2, 1949—50, str. 37—45.

Na predštátnom stupni vývinu spoločenského zriadenia starých Slovanov historické pramene zaznačujú rodovú organizáciu u našich dávnych predkov.

Rodové zriadenie sa začína uvoľňovať u východných a asi rovnako aj u ostatných Slovanov v V.—VI. stor. Rozbeh na utváranie feudálneho zriadenia u západných a južných Slovanov sa kladieva do VII. stor. Zvyšky rodového zriadenia v rozpade pretrvaly u nás až do konca X. stor. Videli by sme to na tom, že v maďarčine sa niektoré obce a mestá volajú prostým osobným menom bez sufixu (prípony), napr. *Léva*, sloven. *Levice*, *Kassa* zo sloven. osobného mena *Koša*, dnes sloven. *Košice*. To značí, že Maďari zastihli niekedy v X. stor. v týchto mestách jednu rodinu, ktorá sa volala *Leva*, resp. *Koša*. Slováci potom pretvorili tieto mená podľa nasledujúceho vývinového stupňa, ale Maďari si nechali staré formy mien a tak nám zachovali výrečné stopy dávneho spoločenského zriadenia na Slovensku. O spoločenskom zriadení u starých Slovanov v ostatnom čase písal N. S. Deržavin v diele *Slavjane v drevnosti* (str. 52—94), odkiaľ čerpáme poučenie o tejto organizácii starých Slovanov.

Prof. Dr. V. Vaněček (*Prvních tisíc let... Předstátní společenská organizace a vznik států u českých Slovanů*, Praha 1949, str. 15) píše o rodovom zriadení u starých Slovanov, že to byly skutočné pospolitosti čiže komunity na pokrvnom základe, a to v dobe po začiatku našej éry už dávno patriarchátneho rázu, v ktorých útvary dnes známe ako „rodina“ (totiž jednoduchá rodina) sa ešte strácajú. Nesprávnou je predstava, hovorí, ako by rod bol azda mechanickým spojením viac rodín a, pravdaže, tiež ako by rody azda vznikaly „rozrodom rodiny v rod“, lebo naopak rod bol prius a rodina posterius. Podľa neho (17) prvky starého rodového zriadenia sú u nás v plnej sile aspoň po 6.—7. storočie. Pochod, ktorý si predstavujeme ako rozpad rodov, pokračuje V. Vaněček, vyvolal zatým v život jednoduché rodiny, ktoré sa skoro staly, aj za spolupôsobenia kresťanstva, najbežnejšou spoločenskou jednotkou, aj keď po storočia ešte rodiny toho istého pôvodu bývaly —

čo do svojho majetku aj v iných ohľadoch — ďalej ešte pútané radom právnych pút pôvodne rodových.

Všimnime si však niektoré slová, označujúce ľud, jazyk atď.

Baltský jazyk litovský, Slovanom veľmi blízky, označuje ľud slovom *tauta* a ním sa tu označuje aj krajina a pod. V západných jazykoch toto slovo existuje v rozličných malých obmenách a tiež vo význame „ľud“, napokon „národ“. Tak je to v keltčine; v italickej rečiach — napr. v oskičtine *touto* je obec, ľud a občan. V germánskych jazykoch sa týmto slovom označuje tiež ľud, ba toto slovo sa stalo menom nemeckého národa; slovo *deutsch*, starohornonemecky ešte *diot* atď., pochodí odtiaľto. Toto slovo nie je neznáme ani nám Slovanom, ale neoznačuje sa ním pojem ľudu, resp. napokon národa, lež pojem cudzinca. Súvisí s ním naše podstatné meno *cudzí*, praslovansky **t(j)udjь*; začiatočné *t-* osobitným vývinom sa udržalo dodnes u južných Slovanov: srbch. *tudi*, slovín. *tuji*.

Myslieva sa, že slovanské slovo *cudzí* je prevzaté z germánčiny a to práve z ich slova pre ich ľud, z ktorého je dnes *deutsch*, pôvodnejšie v gótčine *tiuda* „ľud“ (s osobitnou výslovnosťou začiatočnej spoluhlásky a prepisovanej inakšie ako *t*). To by značilo, že výraz „nemecký“ sa stal u Slovanov označením pre niečo, čo je cudzie, t. j. cudzie je to, čo nie je moje, môjho rodu, kmeňa, resp. môjho ľudu. Zpomedi cudzincov Slovania veľmi dobre poznali Germánov, pretože s nimi susedili.

Keltský kmeň medzi Mohanom, Rýnom a Dunajom sa volal *Teutones*. V Dácii bol trácky ľud, ktorý sa volal *Tauti* (na Balkáne v VI. stor.). Tento ľud sa poslovančil. Niekedy sa predpokladá, že Maďari prevzali meno tohto ľudu a pretože Tráko-Dáci splynuli so Slovienmi, nazývali tak potom Slovanov. Podľa iného predpokladu na dnešnom Slovensku pri príchode Maďarov žil zlomok keltského kmeňa *touti* alebo ilýrskeho kmeňa *tauti*. Zvyškom po Keltoch by bola riečka *Kompa*. V Pohroní žil kedysi keltský kmeň *Cotini*. Rieka Ipel by zas mala ilýrske meno, čo nie je isté. Fakt je, že na starom Slovensku je niekoľko riek s cudzími, pred-slovanskými menami, ktorých vysvetlenie je veľmi ťažké.

Medzi Tisou a Dunajom sa v 2. pol. IV. stor. spomína hrad

Contra Tautantum, t. j. „Proti Tautantum“, čo ukazuje na to, že proti nemu v Panónii musel byť iný hrad Tautantum. Vidíme, že tu je tiež základ *taut-*.

Z mien *tauti*, *touti* vzniklo staromaďarské *touti* a potom *tout*, z ktorého je dnešné *tót* — slovenský, Slovák; pôvodne sa týmto menom označovali všetci Slovania, ktorých Maďari v IX.—X. stor. našli v dunajskej kotline. Tak sa teda volali aj Chorváti a Slovinci a čiastočne sa volajú aj dnes. (O tomto všetkom J. Melich, *A honfoglalás kori Magyarország*, Budapešť 1929, 419—421.)

Vidíme teda, aký podivný vývin má staré slovo, ktorým sa pôvodne označoval ľud.

Slovom pre označenie ľudu je pôvodne aj *pluk*. V slovenčine by malo znieť *plk*; v srbch. je *puk* (porov. *žuti* za naše *žltý*). Toto je aj v mene *Svätopluk*, v IX. stor. *Svętoplukъ*; vtedy sa spomína aj *Tvrđoplukъ* (Evanjelium Cividalské). Niekedy sa myslieva, že slovo *pluk* pochodí z nemčiny a to z nemeckého pôvodného *polk*, z ktorého je dnešné *Volk* „ľud, služobný a vojnový ľud, zástup“ a len od XV. stor. aj „ľud“ (Hirt, Etym. 211). Značilo to aj „vojenský šik, oddiel vojska i ľudu, množstvo, najmä ozbrojené“ (J. Janko, 177, V. Vaněček 92). V mene *Svętoplukъ* prvá časť má ešte pohanský význam — „silný, mocný, jarý“.

Meno *svęto* sa používalo len v menách slovanských predákov a vodcov (typicky Sväto-pluk) a bolo dočasne v akejsi súvislosti s inštitúciou družín, možno ako titul družinových náčelníkov, kým sa ho zmocnilo kresťanstvo, aby mu dalo novú náplň, známu z dnešných slovanských jazykov. Takto o tom píše V. Vaněček (o. c. 106). Slovom *družina* sa označovala inštitúcia stálych vojenských sborov slovanských „kňazov“ (kniežat) od 9. stor. (V. Vaněček 102). *Druh*, pôvodne *drugъ*, bol vojenský spoločník ešte v českých prameňoch na rozhraní 12. a 13. stor. (ib. 103).

Slovo *plk* „pluk“ vo význame „ľud“ je známe aj zo slovančiny. V hlaholskej Službe (oficiu) Cyrilovi a Metodovi podľa ľublianskeho breviára sa píše: *i pluku Češkomu toboju světlostъ prosie* — i ľudu českému skrze teba sa svetlosť zaskvela (Lavrov, *Materialy* 128; Lavrov v poznámke vysvetľuje: t. j. ľudu českému).

U staročeského kronikára Dalimila na začiatku XIV. stor. slovo

pluk značilo „rod“ lepšie azda „plemeno“*: *kněz Svätopluk zahladí vešken Vršovcov pluk* — knieža Svätopluk vyhladil všetok pluk — plemeno, rod — Vršovcov (hl. 56). V nemeckom preklade je tu slovo „Geschlecht“.

Slovo *ľudia* je veľmi staré; označovali sa ním prosto ľudia, veľa ľudí. Tvar *ľudia* slúži dnes a slúžal dávno (starosloviens. *ľudŕje*) za množný počet k slovu *človek*. Z toho najlepšie vidíme, aký bol v slovančine pôvodný význam slova *ľudia*.

Tvar *ľud* je všeslovanský a zjavuje sa napr. v staročeskom Žaltári Wittenberskom asi z 2. tretiny XIV. stor. Je aj u Dalimila na začiatku XIV. stor. a iných staročeských pamiatkach. Niekedy je tvar *ľud*, inokedy *lid*. Význam je „populus“ (ľud). V tomto značení sa uvádza aj v Prešporskom slovníku bratislavskej kapituly z konca XIV. stor. Pozri u J. Gebauera, Stč. slovník II, 284—5.

Tvar príd. mena *ľudský* je známy v starej češtine a má jednak dnešný význam a jednak sa ním označuje vzťah, ktorý by sme dnes povedali genitívom „ľudu“: *knížata ľudska* — principes populorum — kniežatá ľudu. Tak je to v spomenutom Žaltári Wittenberskom (ib.)

Zaujímavé je, že v cirkevnej slovančine tento tvar — tu *ľudskъ* — mal značenie našich slov „ľudový“ i „verejný“: *ľudskъ putъ* značilo „verejná cesta“. Tento doklad je v starosrbskom zákonníku, tzv. Krmčej knihe z r. 1262 (Miklosich, Lex. paleoslov. 355).

Prídavné meno *ľudový* nachodíme v staročeskom Klementínskom slovníku (Onomastikone) z pol. XV. stor.: *lidove* — gentile.

Podstatné meno *ľudnosť* značilo „ľudnosť“: „... *lidnost velmi miloval, z každého národu aby v Praze lid byl, to myslil* (Stč. slovn. II, 287).

V XIV. stor. tvar *liden* v starej češtine značil „laik“, *lidnowe* — laici. Tak je to v Prešporskom slovníku a i. (F. Menčík, *Prešp. slovn.* 35, V. Flajšhans, *Klaret* ... II, 330). V cirkevnej slovančine laik bol *ľuděinъ*.

* Vydavateľ Dalimila, Jozef Jireček, vysvetľuje tu slovo *pluk* ako „rod“. V. Vaněček (*Prvních tisíc let* ... 24) hovorí o „plemene“ Vršovcov.

Pozrime do jazykov, s ktorými je slovančina pokrvná.

V lotyštine, teda jazyku Slovanom veľmi blízkom, je *ļaudis* tiež ako ľudia i ľud. Nemecké *Leute* „ľudia“ patrí tiež sem; v starej hornej nemčine znelo *liut*. Tvrdiéva sa, že ľud, ľudia, to boli slobodní oproti poddanej vrstve. Poukazuje sa pritom na latinské príd. meno *liber* „slobodný“, ktoré súvisí s našim slovom. Pravda, v latinčine *liberi* sú deti. Niekedy sa myslelo, že sa takto volaly deti slobodných ľudí oproti otrokom, ale dnes sa tento predpoklad opúšťa a vysvetlenie je iné. Od toho istého koreňa sa totižto tvorí aj sloveso so značením „rásť, pochodiť, vyrastať“. Odtiaľto by bol význam „deti“. Z tohto základného značenia vývin išiel ďalej k pojmu „pokolenie“, aj „kmeň“ a napokon aj k pojmu „slobodný“, resp. „druh“. V gréčtine *e-leúth-eros* značí „patriaci ku kmeňu“. Mienky o súvislostiach sú rozličné (Walde 425—6, Hirt 211). Prevažuje mienka, že sa týmto slovom označovali pôvodne len slobodní ľudia, nie otroci, ktorí boli vlastne vecou. Problém doteraz nie je doriešený.

Dakedy sa myslí, že slovanské slovo *ľud* stojí pod nemeckým vplyvom (Trautmann, BSW 161 a iní). To nie je nevyhnutný predpoklad.

V tomto slove máme istotne kus sociálnych dejín.

B. D. Grekov (*Krestjane na Rusi*, Moskva-Leningrad 1946, str. 16, 19—20) sa dotkol problémov pri tomto slove, nechávajúc ďalšiu úvahu jazykovedcom. Hovorí správne, že slovo *ľudia* dostalo širšie značenie, kým slovo *smerd*, ktorým sa v základe označoval človek, ľudia, svoj význam zúžilo. Termín *smerd* podľa N. J. Marra siaha do hlbokej minulosti. Grekov, ktorý uvádza jeho mienku, vraví, že triedny smysel tento termín dostal značne neskoršie (str. 16). Slovom *smerd* sa u starých Slovanov označoval roľník, sedliak, dnes miestami u Slovanov chudobný roľník. *Smerd* nesúvisel so slovesom *smrdieť*. Keď vznikli bohatí roľníci, hospodári atď., toto slovo sa začalo spájať so slovesom *smrdieť*, označovali sa ním sociálne slabí roľníci a termín dostal ponížujúci, ba urážlivý smysel (porov. u Grekova na str. 17).

Slovo *národ* nemalo za starých slovanských čias tú náplň, akú má oveľa neskoršie. Vieme z každodennej skúsenosti, že keď náš

Ľud aj dnes povie: „*bolo tam mnoho národa*“; nemyslí pritom na národ v modernom politickom slova smysle, lež na ľudí, ľud, ako keby sme povedali: *bolo tam mnoho ľudí*. Keď ľudový človek povie *u nás národ nepije víno*, myslí tým „u nás ľud nepije víno“. Rovnako sa povie: *robotný národ si to nemôže kúpiť*, a myslí sa tým pracujúci ľud.

Svojím pôvodným významom je slovo *národ* veľmi blízke slovu *ľud*. Súvisí so slovami *rod-it, rod, rod-ina, rod-ič*. Koreň *rod-* v pokrvných jazykoch značí „vznikať, rásť“, teda v podstate to isté, čo sme videli pri slove *ľud*. Všimnime si naše slovo *ú-rod-a* a vidíme, že je v ňom kus toho pôvodného významu vznikania a rastenia. Sem patrí aj slovo *pri-rod-a*, ktoré sme začiatkom minulého storočia prevzali od Rusov.

V starej češtine slovo *národ* malo tieto značenia: čo sa narodilo, živočích, pohlavie, narodenie, druh, rod, pokolenie, generácia, kmeň a ako udáva J. Gebauer národ (lat. *natio*), napr. ze všech narozených z ženského národa (Pasionál 281), t. j. pohlavia; ot naroda do naroda — z pokolenia na pokolenie (Žaltár Klementínský 48, 12). V Žaltári býva *národ* miesto latinských slov *natio, gens, tribus*. V Prešporskom slovníku z konca XIV. stor. sa prekladá *natio* slovom *národ*. Inak býva napr.: kniha Naroda Jezukrista (Koř. Mat. 1, 1); Svatý Lupus z naroda králového byl (Pasionál 474), t. j. z rodu, pokolenia. (J. Gebauer, Stč. slovník.)

Slovo *národ* malo zrejme ten istý význam aj v starej slovenčine. V starej slovienčine označoval za ním aj „zástup“: *i po nemb idoše narodi mnozi* — a nasledovaly ho veľké zástupy (Mat. 4. 24. Zografské evan.).

Význam slova *národ* má teda svoje dejiny, tesne spojené s vývinovými stupňami spoločenského rozvoja. Zvyšky jeho starobylého značenia ostaly dodnes v slovenskej ľudovej reči; ten starý význam má toto slovo aj v spisovnej ruštine.

Základnou jednotkou slovanského sociálneho zriadenia, ako sme povedali, bol *rod*, ktorý sa neskôr rozpadáva v rodiny. Sdružovaním viac rodov vzniká „*plemeno*“ v užšom slova smysle (V. Vaněček 17—18).

Plemeno patrí k slovu *plod, plodiť* a je z pôvodného *pled-měn*; je to slovo už slovanské. Niekedy sa v tejto súvislosti uvádza (J. Janko 175) slovo *koleno*, ktoré značí pôvodne naozaj časť nohy. Základom je *kol-*, ktoré je aj v slove *kolo, koleso*; ide tu o pojem ohýbania, krútenia. V litovčine koleno sa volá *kelėnas*, teda so základom na *kel-*, ktorému v slovančine zodpovedá *čel-* (porov. *plakať* oproti *pláčem*) a toto je v slovách *čel-ust, čel-o* a potom *člen* (pôvodne ‚shyb, kĺb‘) a tiež *členok*. Všimnime si, že *čelaď* má ten istý základ. Ba dakedy sa myslí, že *čelo-věk*, naše človek patrí tiež sem, pričom *věk* by označovalo potomka, príslušníka rodu, pokolenia (Holub), kým v litovčine príslušná forma tohto slova značí paholka, sluhu a tiež syna, v množnom počte detí. U starých Čechov človek bol aj poddaný: Jest-li t páně (pánova) dědina, *člověk* jest boží (Štítný). Tak to bolo aj v srbochorváčtine popri značení „človek, muž, chlap“. Nemohlo byť krajšieho slova pre poddaného ako *človek!* Vieme, že v ruštine *čelovek* značí aj chlapa, ba i sluhu; v ukrajinčine je to aj manžel. Pôvodný význam je „potomok, príslušník kmeňa“.

Podľa N. S. Deržavina (*Slav. v drev. 67*) sa členovia rodovej obce všetci pospolu volali *čelaď*. V. Vaněček (*Prvních tisíc let . . . 24*) pod slovom *čelaď* rozumie všetkých členov rodu — mužov, ženy, deti, vdovy, siroty, sluhov a slúžky*. Maďari zastihli u nás rodové zriadenie v rozpade na jednoduché rodiny. Vtedy sa *čelaďou* volali očividne členovia rodiny, t. j. jednoduchá rodina pospolu, a preto toto slovo Maďari prevzali v značení „rodiny“ vo forme *család* (vyslov čalád).

Neskôr so zánikom zvyškov rodového zriadenia slovo *čelaď* dostáva iný význam. Čelaď sa stáva domácou obsluhou a vtedy Maďari toto slovo prevzali znova, ale už v zmenenej hláskoslovnej forme *cseléd* (zo slovan. čelěď). V tomto tvare toto slovo v maďarčine značí už „slúžku“. Aj dnes u nás máme podobný význam

* Staročeský kronikár Dalimil na začiatku XIV. stor. píše: *ten Čech mějěše (mal) bratrův šest, pro něž mějěše moc i čest, a ot nich mnoho čeledi, juž jedné noci Čech osledi (shromaždil), i vybra sě (vybral sa) se vším z země, jěž diechu Charvaty jmě* (ktorú volali menom Charvátý, t. j. oblasť vo vých. Čechách).

tohto slova: *čelad*, *čeliadka* značí služobníctvo. (O tom čiastočne N. S. Deržavin, *Slavjane v drevnosti* na str. 67.)

So zvyškom starého významu slova *čelad* sa aj dodnes na Slovensku stretáme. Matičný slovník uvádza z Timravy príklad: Otec umrel dávno — nieto, kto by viedol veľkú *čelad*. Chlapci síce sa snášajú... ale ženy nemôžu sa ushodnúť.

Mladý mládenec sa volá v slovenčine *čeladník*, t. j. vlastne člen čelade, príslušník — teraz už — rodiny: to je súci *čeladník*. Aj v ukrajinčine je *čeladyň* v takomto význame. V slovenčine aj *čeladín* môže značiť to isté ako čeladník, ale už v češtine *čeledín* je hospodársky služobník. Pravda, aj v slovenčine býva *čeladín* vo význame domáceho robotníka, paholka, gazdovského sluhu, ale toto je už druhotný význam tak isto ako v češtine.

A tak vidíme, že odvodeniny koreňa *čel-* sú jednak rozličné a majú aj rozličný význam. Raz je to časť ľudského tela, inokedy človek a niekedy aj mnohí ľudia. Sociálne zafarbenie sa tu s vývinom spoločnosti mení.

Slovo *kmeň*, pôvodne *kzomy*, nepatrilo, zdá sa, u dávnych Slovanov k terminológii spoločenského zriadenia. Označoval sa ním kmeň stromu, steblo, obsekaný kus dreva. Už v starej češtine značí však aj „pokolenie“: Z kráľového kmene (Mill., Gebauer, Stě. slovn. I, 59). Spomeňme si, že sa v súvislosti s rodinou a rodom hovorí o strome, vetvi, haluzi a konári.

Vo vedeckej literatúre sa slovo *kmeň* dost zmätene používa o blízko už predštátnych útvaroch a aj v iných významoch. V tejto súvislosti je lepšie slovo *plemĕ*. (O tom takto a viac V. Vaněček o. c. 35—36.)

So slovom *kmeň* je pokrvné slovo *kmeť*. Boli to slobodní ľudia. Boli náčelníkmi v rode. Po rozpade rodov slovo *kmeť** označuje hlavy jednoduchých rodín (V. Vaněček 25, B. D. Grekov, *Krestjane na Rusi* 18).

* O tomto slove viac N. van Wijk v čas. *Slavia* IV, 1926, 209—212, najnovšie Jan Otrębski vo zborníku *Slavia Antiqua* I, Poznaň 1948, 563—7.

Slovo *jazyk* v príslušnej starej forme (*językō*) je veľmi staré a v jeho význame niet osobitných výkyvov. Je to rečový úd v ústach a potom aj reč sama. V prenesenom význame býva *jazyk* na topánke a pod. Zaujímavé však je, že prví prekladatelia biblie do staroslovienskeho jazyka za slovo „ľud“ používali slovo *językō*. Pri opravách prekladov sa miesto neho kladú *strana* (krajina), *ródō*, *narodō*, ev. *ludije*. V množnom počte *języci* značilo „pohani“. Príslušné prídavné meno, ktoré dnes u nás zneje *jazyčný* (*języčny*) značilo „pohanský“ a *jazyčnik* (*języcznikō*) značilo „pohan“.

Vidiecky ľud ostáva dakde dlhšie pohanským ako mestské obyvateľstvo. Preto sa v niektorých jazykoch shoduje pojem „dedinčana, vidiečana“ s pojmom „pohana“. Slovo *pohan* je z latinského *paganus* a toto pôvodne označuje pojem „dedinský, vidiecky, dedinčan, vidiečan“ a len v kresťanskej terminológii dostáva náboženský charakter. V škandinávskych jazykoch pohan je tiež „vidiečan“ (Kr. Nyrop, *Grammaire* IV, 82).

Význam slova *językō* — „ľud“ prešiel k nám podľa A. Meilleta zo stredovekej latinčiny; v nej *lingua* značilo tiež „ľud“ (A. Meillet, *Le slave commun* 515). To by mohlo značiť, že v staroslovienskych pamiatkach je to azda veľkomoravský prvok. Konštantín a Metod si nemohli takéto latinizmus priniesť z juhu. Stretli sa s ním na V. Morave a vkladali ho do evanjelií.

Keby na juhu boli poznali *językō* vo význame „ľud“, neboli by ho neskoršie práve na juhu pri úprave starých cirkevnoslovanských textov nahrádzali, čo sa stávalo aj s inými výrazmi veľkomoravského pôvodu. Pritom sa *jazyk* v značení „ľud“ veľmi dlho držal v cirkevnoslovanskom písomníctve.

U židov sa „ľudom“ volali pohani. Toto poňatie prevzali aj kresťania (porov. už Skutky apošt. 13. 46), a tak potom grécke slovo pre „ľud“ je aj výrazom pre pohana (*ethnos*); odtiaľ v kresťanskej latinčine *ethnicus* je pohan. V latinčine *gentes*, *gentiles* boli „pohani“. Na Veľkej Morave latinské *lingua* vo význame „ľud“ si teda naši predkovia preložili ako *językō* a nazvali ním aj pohana. Je to teda, zdá sa, latinizmus v staroslovienskom jazyku, resp. v staroslovienskych prekladoch posvätných kníh, ktorý, pravdaže, mohol do nich vniknúť len na Veľkej Morave a nie azda v oblasti Soluna.

Je to takto azda prvok nášho jazyka, avšak zrejme len literárny; prešiel aj do cirkevnej slovančiny, ale sa v starých časoch na juhu nahrádzal (pozri vyššie).

Pozrime do staroslovienskych historických pamiatok.

Rastislavovi poslovia na carhradskom dvore asi r. 862 v reči pred byzantským cisárom Michalom nazývajú svoj ľud výrazom *ľudbje* — „ľudia, ľud“, a *čędb* — tiež „ľud“.

Podľa Života Konštantínovho hovorili: „Keďže ľud náš od pohanstva sa odvrhol a kresťanského zákona sa drží...; v pôvodine je množný počet: *ľudmъ našimъ poganьstva sę otъvoroгъšemъ*...

V Živote Metodovom sa Rastislavov a Svätoplukov ľud volá *čędb*, dnes by bol tvar *čad* (v starej češtine bol *čad* „mládenec“, *čadcký* „junácky“). Poslovia podľa tejto pamiatky hovorili: *A my Slověne prosta čędb. — Ale my Slovieni prostý ľud (sme)*.

Takto hovorili, ako by sme dnes povedali, Rastislavovi diplomati.

Vysoko učený pôvodca Života Konštantínovho hneď v úvode vo význame „ľud“ používa najprv slovo *rod* a hneď *jazyk* (*językъ*): *To učinil i ľudu* (v pôvodine: *rodъ*) *nášmu, vzbudiac nám učiteľa tohoto, ktorý osvietil národ* (v pôvodine: *językъ*) *náš*. Slovo *rod* nemá tu očividne svoj pôvodný význam, ale je to už vyššia spoločenská jednotka. Tu je toto slovo významom totožné s nasledujúcim slovom *językъ*. Ide o štylistické rozlíšenie medzi nimi, aby sa neopakovalo to isté slovo hneď za sebou, ale starý termín ostáva pritom ako upomienka na staré rodové zriadenie u Slovanov a rovnako aj u veľkomoravských Slovienov.

Keď cisár Michal posielal Konštantína a Metoda na Moravu, píše Rastislavovi list, v ktorom vo význame národa používa slovo *jazyk* (*językъ*). Ako bolo v gréckej pôvodine, nevieme. Slovo *jazyk* vo význame „ľud“ sa prevzalo azda zo západu (o tom vyššie).

Pri opise Metodovho pohrebu sa píše: *A ľudia, nesčíselný národ, shromaždívši sa, odprevádzali so sviecami, plačúc, dobrého učiteľa a pastiera — mužské pohlavie i ženské, malí i veľkí, bohatí i chudobní, slobodní i poddaní, vdovy i siroty, cudzinci i tuzemci, neduživí i zdraví, všetci...*

V pôvodine slová „ľudia, nesčíselný národ“ sa označuje tými istými slovami: *ľudbje že, beštislъnъ narodъ*.

Tu sa teda tiež *ľudia* a *národ* používajú v pôvodnom, starom značení; sú to prosto ľudia a nesčíselný zástup, pravdaže, národ, ako keď aj dnes povieme: „bolo tam mnoho národa“.

Život Konštantínov vznikol okolo r. 870. Slovo *językъ* je tu hneď v úvodnej časti vo význame „ľud“. Preklad latinského slova *lingua* ako *językъ* vznikol teda ešte pred napísaním tejto veľmi dôležitej pamiatky. Pravdepodobne Konštantín a Metod sa s ním stretli na Veľkej Morave už pri svojom príchode ako s hotovým termínom. Usudzovať tak môžeme práve preto, že je v Živote Konštantínovom a že obaja bratia by neboli prenášali latinský termín v preklade. Naši predkovia si ho najskôr preložili už za prvých čias príchodu kresťanstva do našich krajín. Vieme, že kresťanstvo prichodilo sem pôvodne od západu. V tých časoch sa udomácňuje u nás feudalizmus a možno práve s ním prichodí sem od západu tento výraz.

V uvedenom význame je slovo *jazyk* aj v starej češtine: Český kronikár Dalimil na začiatku XIV. stor. píše: *V sirbském jazyku jest země, ježto Charvátí jest jmě* — V srbskom ľude je krajina, ktorej meno je Charváty.

Obraz o sociálnom zriadení našich predkov okolo X. stor. podáva izraelský kupec Ibrahim-Ibn-Jakub, ktorý v druhej polovici X. stor. navštívil Prahu, Poľsko a polabských Slovanov. Píše, že Slovania sa skladajú z mnohopočetných a rôznotvárných plemien. O ďalšom vývine píše: „Potom rozdelila sa ich reč, a pretrhol sa ich poriadok (sociálny), a ich plemená sa stali skupinami a v každom ich plemeni vládu (vrch) obdržalo knieža (Jos. Jireček, ČČM 52, 1878, 515). Je to celkove to, čo poznáme z dejín Slovanov v IX.—X. stor.“

Inde zas píše: „Slovania sú ľudia smelí a výbojní, a keby nebolo ich rozdelenosti pre početné rozvetvenie ich rodov a rozptýlenosti ich plemien, ani jeden národ na svete by sa s nimi v sile nemohol merať. Bývajú v končinách najbohatších na osady a životné potreby. Horlivo sa zaoberajú roľníctvom a nadobúdaním výživy. A vynikajú v tom nad všetky národy severu.“

CIRKEV, KOSTOL A CHRÁM.

Cirkev — v príslušných hláskových obmenách — u južných a východných Slovanov nemá len náš široký význam, ale značí aj „kostol“. V iných jazykoch býva ten istý zjav. Vo franc. *église* značí „kostol“ i „cirkev“. Pôvodne *ecclesia*, z ktorého je aj francúzske slovo, značilo shromaždenie veriacich, neskôr sa týmto slovom označuje aj budova, v ktorej sa veriaci schádzajú (Kr. Nyrop; Grammaire hist. IV, 81).

Pôvod tohto slova dal lingvistom dosť námahy. Neprevzali sme ho ani rovnô z gréčtiny, ani z latinčiny. Predstavuje nám najskôr ľudový grécko-románsky výraz, ktorý prenikol len do germánčiny a slovančiny (A. Meillet, *Le slave commun* 515). V góttine bolo *kyrikō*, v starej hornej nemčine *chiricha*, v gréčtine *kyriakē*. Ľudove *kyrikón*,

Toto slovo je už v najstaršej veľkomoravskej literárnej pamiatke, v omšovej knihe, ktorú voláme Kijevskými listami: *cirkonaě*, *cirkove*. Dôležité je tu *-i-* v *cir-*, lebo tu je to západoslávsky prvok. U kajkavských Chorvátov, ktorí susedili so starými Slovákmi, je tiež tvar *s -i-*: *cirkva*, u Slovincov *cerkov*; v starej sloviencine bol inak tvar bez *i*: *crōky*, gen. *crōkove*. V Kijevských listoch je to*teda západoslávsky prvok.

V starej češtine bol tvar *cierkev*, gen. *cěrekve* alebo *cierkve*, v poľštine *cerkiew*. Osamotene v starej češtine býva *crkev* a v starej poľštine *cyrki*.

Dnešný český tvar *cirkev* vznikol tzv. úžením z *cierkev*. Zjavuje sa koncom XIV. stor. (Gebauer, *Stč. slovn.* I, 141, 146). Pred pôsobením úženia v staročeských pamiatkach sa nezjavuje tvar na *cir-*, ktorý je známy práve z Kijevských listov, pamiatky typicky veľkomoravského pôvodu.

Tvar na *cir-* nie je starosloviensky, lež západoslávsky; zo západoslávských jazykov len slovenčina má tvar *cirkev*.

Kijevské listy vznikly asi r. 869, t. j. pred pokrstením českého kniežata Borivoja na Svätoplukovom dvore (okolo r. 874).

Tvar *s -i-* sa vyskytuje aj v inej hlaholskej staroslovienskej pamiatke, v Žaltári sinajskom: *cirkovō* popri *crōky*.

Napokon tento tvar je aj v II. zlomku tzv. Frizinskej pamiatky. Je to rozjímanie o spovedi, zapísané začiatkom XI. stor. v slovinskej jazykovej forme. Pôvodina pochodí však z Veľkej Moravy a má črty veľkomoravskej reči, t. j. západoslávské. Tu je tvar *circuvah*, t. j. *cirkovach*, čiže prvok, ktorý tak dobre poznáme zo slovenčiny.

V starej poľštine, ako sme uviedli, bol tiež tvar *cyrki*. Dnes je *cerkiew*. K Poliakom cirkevná terminológia prichodí zväčša od Čechov. Tvar *cyrki* nemôže pochodiť z češtiny, lebo táto ho nepoznala. Musel prísť odtiaľ, kde bol známy, t. j. najskôr od starých Slovákov. Medzi starými Poliakmi a Slovákmi boly styky. Po r. 1002—3 prichodí do Nitry pustovník Svorad, ktorý pochodil z kmeňa Polanov, t. j. z Malopoľska. To je veľmi dôležitý doklad starodávnych poľsko-slovenských stykov. Máme tu však ešte aj iný doklad. V Živote Metodovom (XI. kap.) sa píše: Pohanské knieža, silné veľmi, sídliace na Visle, rúhalo sa kresťanom a trýznilo (ich). I pošlúc k nemu (Metod), povedal: „Dobre ti pokrstiť sa, synu, dobrovoľne na svojej zemi, aby si, zajatý, nútene pokrstený nebol na cudzej zemi, a spomenieš si na mňa“. — Čo sa i stalo.

Tu máme doklad o začiatkoch kresťanstva u Poliakov.

Slovo *cirkvy* patrí istotne medzi základné a prvé slová, s ktorými sa stretol pohan pri styku s kresťanskými misionármi a s kresťanmi vôbec. Najpravdepodobnejšie je, že tvar *cyrki* v starej poľštine pochodí zo zárodku starej slovenčiny pri prvom príchode kresťanstva medzi Polanov po Metodovej výzve.

Máme tu teda veľmi dôležité slovo a jeho tvar.

Iné také dôležité slovo v Kij. listoch je *mša* „omša“, prevzaté z latinského *missa* so severotalianskou výslovnosťou *ss* ako polomäkkého *ś*, ktoré naši predkovia počuli ako *š* a takto ho prevzali. Naši predkovia mali veľmi živé kultúrne styky so severným Talianskom; chodili ta na púte, odtiaľ sem prichodili cirkevní hodnostári (na Svätoplukovom dvore je kňaz Ján z Benátok; r. 874, 879 rokuje jeho menom). Máme tu teda dôležité slovníkové prvky, hovoriace o kultúrnom prúde u našich predkov v polovici IX. stor. Tieto slová pravdepodobne sme prevzali ešte za prvej fázy nášho kresťanstva pred Konštantinom a Metodom.

Vráťme sa k slovu *cirkev*.

U Slovincov a Chorvátov spomenuté tvary nášho slova majú značenie kostola i cirkvi. V Kijevských listoch (modlitba 21 a 29) má význam cirkvi, t. j. ten, aký má toto slovo dnes u západných Slovanov. Lenže v Čechách sú obce, resp. osady *Církvice-Církvice* (pri Kouřimě, Kutnej Hore a Litoměřiciach), *Cerekev* Horná a Dolná (pri Pelhřimove a Počátkách), *Nová Cerekev* (pri Pelhřimove) a napokon *Cerekvice* (pri Hořiciach a Kouřimě). Meno *Cerekev* znelo pôvodne tiež *Cerekvice* (Profous, *Místní jména I*, 241—3, 250). V Sedlčanoch sa kostol na cintoríne volá *Církvička* (ib. 242). Základom týchto miestnych mien je staročeské podstatné meno *čerekev*, *čerekvicě* („malá cirkev“). Je to, pravdaže, to isté, čo naše *cirkev*, len význam je tu „kostol“. U starých Čechov sa tým rozumel drevený alebo neopevnený kostol (ib. 242, 250).

Možno, že aj starí Slováci používali slovo *cirkev* vo význame, ktorý mali starí Česi. Na dnešnom Slovensku nemáme obce, ktorá by mala meno od *cirkev*. V Zátisí však, v oblasti rieky Krasny v Satmárskej stol. časť obce Csengerbagos (vysl. Čengerbagoš; *Bagos* je zo slovan. *Boguš*) sa volá *Církó*. Toto meno uviedol Št. Kniezsa (*Az Ecsedi-láp környékének szláv eredetü helynevei*, Debrecen 1943, str. 26) a vysvetľoval ho z rusínskeho *cerkov* „kostol“, lebo v okolí sú stopy rusínskej kolonizácie a pretože podľa neho tento význam majú len východní Slovanovia. Vidíme, že ho majú aj západní. Nevieme však, odkedy je tu toto meno. Tvar na *-i-* ukazuje však na Slovákov, ktorí tu aj tak bývali voľakedy v stredoveku kompaktné.

Keď *cirkev* označovala drevený, neopevnený, resp. neohradený kostol, musel tu byť aj murovaný, ohradený, opevnený chrám. Tým bol *kostol*, pôvodnejšie aj v strednej slovenčine *kostel*.

V cirkevnoslovanských pamiatkach lepšej verzie sa toto slovo používa vo význame „veža“, neskôr sa opravuje na *stĺp* (*stolp*) „veža“. Už P. J. Šafárik (*Über den Ursprung...* 36) uviedol tieto odchýlky a pripomenul, že u Nemcov v Krajnsku, teda blízko Slovincov, sa zámok a trh volá *kostel*. Hovorí, že ak sa nemýli, v Istrii je zámok *Kostel*; na mape je tam. Poukázal aj na to, že *Keszthely* pri Blatenskom jazere, neďaleko od Kočovho sídla Zalaváru, je

pôvodne z *Kostel*. Poznačil tiež, že dodnes u Slovákov, Moravanov, Čechov a Poliakov *kostel* je „templum, ecclesia“. K tomu treba pridať opravu, že v širšom význame „ecclesia“ je len u Poliakov.

Kostel však značil pôvodne len pevnosť, pevnosťku, metaforicky „hrad, baštu, útočisko“ a pochodí z latinského slova *castellum*. Na takomto hrade sa v časoch príchodu kresťanstva stavia aj chrám. Opevnený chrám nemusel byť na hrade;* aj v mojej rodnej obci je chrám opevnený a nie je na hrade. Len neskôr sa význam tohto slova zužuje a prenáša na chrám vôbec.

Táto zmena významu je len u západných Slovanov. Vysvetľuje sa tým, že tu kresťanstvo šíрили Nemci a to aj bojovnými prostriedkami, najmä u polabských Slovanov. Tento spôsob šírenia kresťanstva, dodáva sa k tomu, neobišiel sa bez pevnosti, ochraňujúcej chrám.

Pevnosť mala svojho veliteľa, resp. pána hradu. Pre tohto Slovania prevzali od Germánov slovo *kuningas* (dnes nem. *König* „kráľ“) a pretvorili ho na slovanský tvar *kōnedzъ*; z neho je slovenské slovo *kňaz*. U južných a východných Slovanov toto slovo značí „knieža“; tak bolo aj u starých Čechov a iste aj u Slovákov.

Po pretvorení významu slova *kostel* na „chrám“, aj slovo, označujúce veliteľa, pána pevnosti, hradu dostáva kresťanský význam a označuje sa ním presbyter — *kňaz*. Starý pochop vytvára sa tvarom *knieža*, u starých Slovákov pôvodne iste *kňážä*. (O tom P. Skok, *La terminologie chrétienne en slave*, RdĚtSl VII, 184—5.)

Slovo *kostel* v pôvodnom značení „hradu“ sa zapisuje v obrane slovanského písma od mnícha Chrabra, žiaka sv. Metoda, ktorý píše na začiatku X. stor., že sú ešte živí tí, čo videli Cyrila a Metoda. Uvádza mená panovníkov, za vlády ktorých toto písmo vzniklo. Spomína medzi nimi Koceľa a označuje ho za knieža „Blatenského Kostela“. Text s uvedením slova „kostel“ je len v jednom rukopise zpomedi niekoľkých. „Blatenský Kostel“ je podľa dneš-

* Pražská arcidiecéza zakazuje opevňovať kostoly r. 1348 (Fasseau, *Collectio synodorum et statutorum II*, 1766, str. 18, cituje V. Vaněček 144).

ného spôsobu pomenovania „Blatenský Hrad“. Nemecké jeho meno *Mosaburg* a latinské *Urbs paludarum* označujú presne to isté.

Kostel bol teda pôvodne hrad, resp. opevnený, ohradený chrám. Poľský letopisec XIII. stor. Boguchval píše, že za Henricha I. († 1238) sa chrámy opevňovali (... ecclesie incastellabantur); menuje niekoľko takých kostolov v Poľsku. Boguchval je tým veľmi pohoršený, lebo, ako píše, sa potom dobyté chrámy znesväcovaly (cituje Berneker SEW 582). U východných Slovanov toto slovo značí rímskokatolícky kostol.

J. Melich (Szláv. jöv. II, 63) myslí, že toto slovo sme azda prevzali ešte pred prijatím kresťanstva a že pôvodne to nebol kresťanský technický termín. Upozorňuje tu na to, že v tomto slove je *-s-*, kým v iných slovách, prevzatých u nás z latinčiny severo-taliankym prostredníctvom v časoch príchodu kresťanstva k nám býva *š*: *omša* z lat. *missa*, *košula* z lat. *casula*, *apoštol*, *verš*, *Ježiš*, pôvodne v sloven. *Ježuš*, pôvodne *Kristuš*, *škola*, *Možieš*, *Mojžieš*, *Mojžiš*, *škatuľa*, *iškariotský* atď. V severnej taliančine aj dnes je *š*, resp. *ž* oproti *s* v iných talianskych nárečiach (Melich 58).

Pred touto vrstvou kresťanských slov so *š*, *ž* bola vrstva, v ktorej sa zachováva *s*. Sem patrí *misa*; v slovinčine je to *miza* „stôl“. Obe sú z latinského *mēnsa* „stôl“. Slovo *misa* v našom význame je v starej slovienčine, slovenčine, češtine a poľštine. Význam „stôl“ je pri slovin. *miza* z pôvodnejšieho označenia „času jedenia“.

Slovičko *misa* je kultúrno-historicky veľmi vzácne, lebo Konštantín a Metod priniesli ho od našich predkov do prekladov posvätných kníh. Tak v Matúšovom evanjeliu 14, 8, keď Herodias chce hlavu Jána Krstiteľa, píše sa v staroslovienskom preklade: *daždž mi, reče, sžde na misě* — daj mi, povedal, tu na mise (Mariánske evan.), avšak na slovanskom juhu tomuto slovu nerozumeli, a preto sa pri odpisovaní textov nahrádza slovom *bludo* a tak potom na uvedenom mieste býva aj: *na bludě* (Zogr.). Už P. J. Šafárik (*Über den Ursprung* ... 37) poukázal na tento rozdiel a na to, že slovo *misa* je len u Čechov, Moravanov, Slovákov a Poliakov. (Porov aj u V. Jagića, *Entsteh.* 184, 362.)

Druhé slovo, v ktorom je *s* miesto *š*, je *kostel*. Melich (62) myslel, že tieto slová sme prevzali ešte v VI.—VIII. stor. V. Vaně-

ček (144) nesprávne kladie vzniknutie slova *kostel* vo forme *kostel* do ľudovej reči na rozhraničie 9. a 10. stor.

Najnovšie sa zaoberá miestnymi menami, odvodenými od podst. mena *kostel*, maďarský učenec Dezső Pais (*A római castellum szláv-magyar folytatásai* — Slovansko-maďarské pokračovania rímskeho castellum, čas. Magyar Nyelv XLV, 1949, 107—115). Myslí, že slovo *kostel* Slovania prevzali od Románov — z ich latin. *castellum*, — s ktorými spolu žili.

Slovo *kostel* pochodí, ako sme uviedli, z latinského *castellum* „pevnosť, pevnôstka, metaforicky hrad, bašta, útočisko“. Slovo *castellum* sme prevzali ešte aj druhý raz a to už so *š* ako *kaštiel*. U iných Slovanov sa tu strieda tvar so *š* s tvarom na *s*: bulh. *kastel*, srbch. *kasteo* i *kastelj*, slovin. *kastel*, čes. *kastel* v starom jazyku, *kaštel* v novom popri *kaštal*, *kastal*, *koštel* „zámok“ a pod., poľ. *kastel*, *kasztel* (Berneker).

Kostol, ako poukazuje V. Chaloupecký (Staré Slovensko 196, 269), vznikol u nás na hrade a bol jeho súčasťou. Tak je to s kostolom v Nitre na hrade, tak to bolo v Trenčine, v Blatenskom Kostole (hrade) a inde. Preto, hovorí Chaloupecký, bol kostol kostolom, lebo bol naozaj súčasťou hradu („castellum“). „Kostely“, hovorí Chaloupecký (269) sú len v Čechách, na Morave, v Sliezske, na Slovensku a ďalej v Krakovsku; juhoslovenské nárečia majú varianty slova „cirkev“. Chaloupecký podotýka, že vodidlom pre rozšírenie českého živlu a českej kultúry na juh a východ môže nám byť rozšírenie slova „kostel“ vo význame kresťanskej svätyne.

Od slova *kostel* sú mená obcí, v ktorých bol kostol, prv hrad. Okrem spomenutého záznamu mnícha Chrabra, najstarší zápis takéhoto mena na starom slovenskom území je z oblasti Blatenského jazera a je to *Keztel* v listine z r. 1019, odpísanej r. 1370. Je to dnešný *Keszthely* (viď môj *Sloven. juh* II, 269). V tomto území sa uvádza pôvodný *Kostelec* v Tolnianskej stolici — dnes meno doliny pri Náne — r. 1240 vo forme *Keztelch* (tamže). *Kostelec* pri Ostrihome, ľudove *Kestúc* (z maď. *Kesztölc*), sa spomína už na r. 1073 a r. 1075 ako *Kestelci*, t. j. *Kostelci*. Gýmešské Kostolany sa spomínajú r. 1113 ako *Costelan*, Kostolany v nitrianskom Považí r. 1113 *Custolen*, Farná pri Bratislave ako *Castellan* r. 1209. Cha-

loupecký uvádza tieto mená a hovorí, že z toho možno dosť bezpečne uzatvárať, že český národný živel siahal zo západu až k južnému, k dunajskému pomedziu a na východe zas až k pomedzným horám ktoré oddeľovali staré Slovensko od Potisia. Takto hovorí Chaloupecký.

Faktom je, že miestne názvy, pochodiace z mena *kostel*, ukazujú, kam až siahali západní Slovania na juhu a východe. Je to veľmi vážne kritérium. Pravda, nehovorí len o Čechoch, lebo Česi ako kompaktný živel nebol na dnešnom Slovensku a vôbec nie v Panónii. Tieto územia obývali Slováci. Pokiaľ sa tu usadzovali Česi, ich obce sa veľmi často pomenúvaly menom *Čechy*. Toto meno im dali ich susedia, ktorí patrili inému kmeňu ako prichodiaci nový kolonizačný živel. Takéto mená vznikajú z protikladu domáceho elementu k novému, inonárodnému.

Slovo *kostel* dosvedča sa teda u nás ako miestne pomenovanie v prameni zo začiatku X. stor. To značí, že ako obecné meno bolo známe dávno predtým. Je to teda veľmi staré slovo.

Keď v miestnom pomenovaní meno odvodené od slova *kostol* vo význame „chrám“ svedčí o západných Slovanoch, meno odvodené od slova *cirkev* v tom istom význame medzi západnými Slovanmi svedčí o zásahu staroslovienskej kultúry Cyrila a Metoda, pretože u západných Slovanov slovo *cirkev* má širší význam, kým v starej slovienskej malo oba významy. O lexikálny vplyv iného slovanského jazyka, pokiaľ vieme, tu nemôže ísť. Názvy *Cerekev*, *Cirkvice* hovoria teda, že do Čiech z Veľkej Moravy zasiahla kultúra, reprezentovaná jazykom Cyrila a Metoda. To je v shode s historickými údajmi.

Napokon tu máme ešte slovo *chrám*, praslovansky **chormo*. Toto slovičko má veľmi podivný vývin. V slovanskom praveku nebolo chrámov. Pohanskí Slovania uctievali bohov v posvätných hájoch a domácich bôžikov doma. Slovo, ktoré u nás dnes znie *chrám*, označovalo obytný dom a to azda pletený. V ruštine *choromy* je „veľká, drevená stavba“, *chormina* zas „obytný dom“, *chormščik* je „tesár“, z cirkevnej slovančiny *chram* je, pravda, „kostol“. V ukrajinčine *chorom* môže byť „chodba“, *choroma* „dom“. U južných Slovanov *chram*, srbeh. a slovin. *hram* je „dom“ i „kostol“,

v slovin. je to aj „stavba, izba“, *hramec* je „malá vináreň“, v starej poľštine a v dnešnej nárečovej je *chromina* „sedliacky dom, búda“.

Máme tu teda značenie útulku. Niekedy sa myslí, že je pokrvné so slovami *o-chrana*, *chrániť* a pod., ale to nie je isté.

Zdá sa, že z češtiny alebo zo slovinčiny slovo *chrám* prešlo do nemčiny ako *krām* s významom „kryt stanu“ alebo „obchod, predavačský stánok“. Z nemčiny prešlo toto slovo nazad do češtiny, ale už v tvare *krām*; odtiaľ sa šíri k nám na Slovensko.

Náboženský význam slova *chrám* je zrejme neskorší. Tento význam je známy u nás a u južných Slovanov. S cirkevnou slovančinou v bulharskej forme (*chram*) prešlo k Rusom. V domácej, ruskej forme toto slovo si zachovalo svoj starý význam domku, izby a pod.

Vývin od „domu“ ku „kostolu“ šiel očividne cez poňatie „dom Pána“. U nás sa časom zúžil len na tento náboženský smysl.

V Gemeri pri Slanej je osada *Harmac*, zapísaná už v XIII. stor. Je to pomaďarčená forma slovanského mena *Chrámec*. V Čechách je osada *Chrámce*. Neznamená to, že tu bol chrám alebo malý chrám, t. j. chrámec, ale že tu bol pôvodne malý dom alebo domy.

U našich pohanských predkov nebolo chrámov. Miesto ich kultu bývalo vonku. Polabskí a pobaltskí Slovania si stavali pohanské chrámy, ale to je neskorší zvyk. Miesto, kde sa konaly obete, sa u nás volalo *kapišče*. Toto slovo patrí ku *kapb* s významom „modla“ (otesaný peň). V maďarčine je *kép* „obraz“ a toto pochodí zo slovanského *kap*. Pri Merašiciach v okr. Hlohovec je osada *Kopinca* s pôvodnejším tvarom *Kapince*, po maďarsky *Káp*. Tu máme upomienku na toto slovo. Východoslovenská *Kapovňa* patrí asi tiež sem.

Iné slovo pre pohanský „chrám“ je *trěbišče* k *trěba* (praslovan. **terba*) „modla, vyrezaná z dreva“, podľa iných „obet“. Obradná kniha — rituál — sa v cirkevnej slovančine volá *trěbnik*. Napokon bolo slovo *sborišče* (*sčborišče*) pre miesto pohanského kultu (L. Niederle, *Život starých Slovanů* II. 1, 188 n., J. Janko, 228).

Pre modly byly slová *socha* (myslí sa, že je od Skýtov), *kap*, *modla* (podľa J. Janka, 228, značilo pôvodne „prosbu, modlitbu“), u starých Rusov asi *vysoko*, turkotatársky *balvan*, ďalej (*i*)*stukan*

(vraj „vytesaný“), nejasný *kumir* (napr. v staroslovien. Supraslskom kódexe), grécky *idol* a i. (Niederle ib. 203—4). V tejto súvislosti možno spomenúť aj slovo *peň* (psl. *pnъ*). Peň v slovanských ľudových zvyklostiach, najmä na Vianoce, má svoj kultový význam. Naň nadväzuje zvyk vianočného stromu. V gréčtine zodpovedajúce slovo značí „obraz“.

HODINA, ROK A ČAS.

My dnes máme slovo *hody* a tiež slovo *hodina*. Dakto si môže myslieť, že tieto nemajú nič spoločného a jednako majú ten istý základ. Tieto slová nestoja osamotene. K nim patria ešte mnohé iné, čo si my dnes ani tak chytro neuvedomíme. Vezmime si slová *pri-hod-ný*, *v-hod-ný*, *hod-ný*, *hod-en*, *hod-ne*, *ná-hod-a*, *pri-hod-a*, *s-hod-ovat sa*, *s-hod-a*, *hod-it*, *u-hád-nuť*, ba sem patrí ešte aj *hneď*, staršie *ihneď* a ešte staršie *in-hed* (z *gōd*) „jedna chvíľa“, *in* značilo aj „jeden“, napr. stsl. *inodušъnъ* bolo „jednomyseľný“, *inočedъ* „jednorodený“, rus. *inok* „mních“.

Vidíme, že všade tu je ten istý koreň: *hod-*, pôvodne pred polovicou XII. stôr. *god-*.

V starej slovančine a čiastočne aj v dnešnej sloveso *goditi* značí „byť príjemný“ a *godъnъ*, z ktorého je naše *hoden*, je príjemný“. Všimnime si, že v niektorých z uvedených slov je toto významové jadro: *pri-hod-ný*, *v-hod-ný*, *s-hod-a* atď. Prá starých Germánov sa týmto koreňom označoval pojem dobra. Nemecké *gut* — „dobrý“ patrí k tomuto základu. Inak sa v starej nemčine slovami odvođenými od tohto základu označovala pokrvnosť, družnosť — druh, súdruh, a tiež významy, ktoré my označujeme slovami „sísť sa, sjednotiť sa“. Stará indičtina mala od tohto koreňa sloveso, značiace asi toľko ako naše „pevne spoludržať“, príslušné prídavné meno značilo „priklincovaný“. V lotyštine sa tým označuje majetok, zásoba.

Celkove vidíme, že sa týmto koreňom označuje niečo dobrého, príjemného, súdržného, spojeného, súvisiaceho (Walde LEW 362).

Naše *hody* sú istotne príjemné a prihodné. Na západnom Sloven-

sku je to výročný deň posviacky kostola. Na strednom bývajú to Vianoce, teda výročný deň Ježišovho narodenia. V oboch prípadoch ide o oslavu, resp. slávne výročie. U starých Slovanov sa slovom *godъ* najskôr označovala najmä slávnosť slnovratu, teda slávny, význačný čas (porov. Janko 126).

Pojem času tu teda je. Vyšiel očividne z pojmu príjemného časového obdobia, úseku. U jednotlivých Slovanov sa tento pojem času vymedzil rozlične. U Rusov *god* je náš rok.

Základ *god* sa rozširuje o príponu *-ina* a tak vzniká *godina* s rozličným značením v slovanských skupinách. V ruštine *godina* je „čas“, ale *godiny* je „výročie, výročná pamiatka“, v ukrajinčine *hodyna* je „hodina“ a tiež „pekný čas, chvíľa“. U južných Slovanov *godina* značí náš „rok“ a tiež „nepekný čas“. Len u západných Slovanov je význam 60 minút. Všimnime si však, že Slovák povie: prišiel k nám *v nočnú hodinu*; *nočnou hodinou* sme šli do mešťa. Tu výraz „nočná hodina“ neznačí nejakú určitú hodinu, ale prosto toľko, ako keď sa povie „v noci“ alebo „v nočnom čase“. Vidíme teda, že tu *hodina* značí tiež „čas“.

Ďalším vývinom *hodiny* označujú u nás prístroj, ukazujúci, koľko je hodín.

Vývin v slovanských jazykoch nie je teda jednotný. Zaujíma nás najviac rozdiel medzi pojmom roku u južných Slovanov a pojmom hodiny u západných. V oboch skupinách je to samostatný vývin.

Slovo *hodina* znelo v slovenčine do začiatku XII. stôr. tiež *godina*. Toto slovo má pre nás veľký kultúrno-historický význam. Keď Konštantín a Metod prišli na V. Moravu, našli tu slovo *godina* v dnešnom našom význame, kým na slovanskom juhu boli pri ňom navyknutí na význam nášho roku. V ich prekladoch posvätných kníh slovo *godina* má západoslovanský význam. To značí, že sa po svojom príchode na V. Moravu museli slovníkove prispôbiť tunajším zvyklostiam, aby im ľud dobre rozumel. Tak napr.: *se približi se godina* — hľa, priblížila sa hodina Mat. 26, 45, alebo: *ne ju pride godina moja* — ešte neprišla hodina moja Ján 2, 4 (Zografské evanjelium). Na slovanskom juhu sa potom pri prepisovaní starých textov evanjelií atď. toto slovo nahrádzalo slovom

čas. Slovo *godina* v našom význame ukazuje, že pôvodina príslušnej pamiatky vznikla na Veľkej Morave (V. Jagić, *Entsteh.* 119, 336). Je to tzv. moravizmus alebo panonizmus.

Starí Slovania, zdá sa, nemali mena pre „rok“. Čas merali podľa striedania zimy s krajším ročným obdobím. Radi počítali podľa zim. U Bulhárov napr. *nazim* značí „jednoročný“. Pekné ročné obdobie sa volalo *jar, jaro*. Dnešné obmedzenie jari je neskorého pôvodu. *Jarou* sa mohol rozumieť aj celý rok, ako sa ním rozumie *leto* u Čechov a i. Preto tiež u Slovanov prídavné meno *jarý* môže označovať „ročný, letný“. V slovenčine a v ruštine *jaraka* je „mladá ovca“ alebo „tohoročná ovca“. *Leto* bolo vlastne koncom leta a *jeseň* bola časom, keď sa s ňou zbierala posledná úroda. Dnešné ohraničenie týchto pojmov nebolo.

Všimnime si, že v rôznych krajoch aj na Slovensku sa tieto pojmy upotrebuju rozlične; tak v Bratislave môže byť leto už v máji, kým na Orave zima je už koncom októbra. Začiatok pekného jarného času sa označoval slovom *vesna*, ktoré sa u nás nepoužíva, ale u iných Slovanov je obvyklé. (J. Janko, *O pravěku slovan.* 124—126.)

Slovo *jar, jaro* malo podľa toho najlepšie podmienky stať sa slovom pre označenie „roku“. Jeho základ *ja-* súvisí azda s *ja-* v *ja-chať*, západosloven. *je-dem*. V starej indičtine sa slovom tohto koreňa označovala „cesta“ a „ísť, jachať“. Starolatinský boh slnečného behu *Jā-nus* patrí tiež sem a tak isto aj *ja-nuár*. V latinčine takýmto koreňom sa označoval aj pojem roku; tak podľa inštrumentálu **hō iōrō* „tohto roku“ vzniklo dlhším vývinom príd. meno *hornus* so značením „tohoročný“. Sem by patrilo aj grécke slovo *hóra* „čas, ročné obdobie“ a rovnako aj nemecké *Jahr* „rok“ (Walde 369, 374).

V mnohých indoeuropských jazykoch sa pojem roku označuje slovom, ktoré my poznáme ako *vetchýj* „starý“. Tak je to v starej indičtine, gréčtine a albánčine. V iných jazykoch sa týmto slovom označuje pojem staroby. Tak je to napr. v latinčine (*vetus* „starý“), litovčine a slovančine. Je to teda niečo, čo má už mnoho rokov. V starej írčine sloveso, utvorené od koreňa tohto slova, značí „ísť“. Rok teda by bolo niečo, čo ide, prechádza, plynie (Walde 830—1).

Naše slovo *rok*, známe u všetkých západných Slovanov, je pôvodne so slovom *riect, riekol, reč, rok-ovať, ob-rok, s-rok, ú-rok, ot-rok, ná-rok, pro-rok*.

Z významu týchto slov si veľmi ľahko odvodíme pojem roku u západných Slovanov. Všimnime si, že v starej ruštine a dodnes u južných Slovanov *rok* je dohovorený čas, lehota, termín, dokedy sa niečo má vykonať, urobiť. Tieto lehoty neboly zrejme vždy príjemné a preto sa v ruštine pre slovo *rok* vyvinul význam „osud“, kým pre lehotu je dnes slovo *srok*.

Rok je teda dohovorená lehota, t. j. nejaký čas. U západných Slovanov postupom času sa vyvinul ten pojem, aký toto slovo dnes má. Všimnime si však, že *ú-rok* sa platí v dohovorený čas a *ob-rok* sa dáva tiež v istý čas. Pojem času tu teda je.

Pri slove *ot-rok* ide o niečo iného. Prvá jeho časť: *ot-* nám je dnes známejšia vo forme *od-*. Je tu teda odlučovací význam, t. j. niečomu alebo niekomu sa dačo nedostáva. Koreň slova *rok-* súvisí s *rečiem, riect, reč* a pod. Očividne *ot-rok* bol niekto, kto nemohol hovoriť. Bolo to malé dieťa — starosloviensky *otročę*. U Slovincov *otrok* je aj dnes „dieťa“; po slovinsky *moj otrok* je „moje dieťa“, *otroki* „deti“. U pobaltských Kašubov *otrok* je výrastok, mládenec, syn. Pre Slovana bol *ot-rokom*, t. j. nevedel hovoriť, aj ten, komu nerozumel, a to boli vojnoví zajatci, ktorých starí Slovania predávali (J. Janko 75). *Nemec* bol starému Slovanovi, pretože mu nerozumel, ako by *nemý*; meno *Nemec* prevzali od nás Maďari (*Német*), ktorí sa s Nemcami stretli očividne len prostredníctvom našich predkov, od ktorých preto prevzali toto meno (koncové *-t* je za *c* ako v *Marót* za sloven. *Moravc-i*).

Z vojnového zajatca — otroka sa pojem otroctva preniesol aj na iné druhy rabstva.

Otrokom bol aj poddaný, nevoľník, ktorý nesmel hovoriť.

Západoslovanský *rok* má teda veľmi zaujímavé súvislosti, ktoré si dnes normálne nik nevšimne.

Vo význame našej hodiny u južných a východných Slovanov býva *čas*. Aj tu sa však *čas* používa v širokom značení ako v slovenčine, ale južní Slovania pre tento význam majú aj *vreme*, vý-

chodní *vremja*, ktoré sa upotrebuje aj pre označenie *po-časia*; v slovenčine *čas* značí aj „počasie“ (*aký bude čas?*).

Slovo *čas* súvisí so slovesom *ča-kať* a tiež *ča-jati* „čakať“ (viď pri slovách *cena* a *česť*). Je to teda čas, strávený čakaním, číhaním, strežaním. V ruštine *počasit'* značí aj dnes „čakať na niečo“, *časovoj* „strážca“ (Berneker SEW 137, J. Zubatý, AfsiPh 16, 386).

VIANOCE.

Jazykovedcovi je veľmi ťažko povedať, ako presne oslavovali Vianoce starí Slováci.

Pripomeňme si však, že v dôležitom spisku pre deje okolo Pribinu a Koceľa *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, napísanom r. 871, sa na rok 864 zapisuje, že soľnohradský arcibiskup Adalvín slávil Narodenie Krista na Kocelovom hrade, ktorý, ako prameň hovorí, sa novšie volá Mosapure, t. j. Blatenský hrad, ktorý Kocelovi pripadol po smrti jeho otca Pribinu, ktorého Moravania zabili. Tu je teda práve v súvislosti s Vianocami na Blatenskom hrade zvest o Pribinovej smrti. Prameň ďalej hovorí, že arcibiskup v ten deň, t. j. v pondelok 25. dec. 864, tam odbavoval cirkevné bohoslužby a nasledujúceho dňa — v utorok 26. dec. — na Vitimírovom majetku vysvätil kostol k úcte sv. Štefana, prvého mučenika. Ďalej sa tu píše, že potom dňa 1. januára 865 — v pondelok — vysvätil kostol k úcte sv. Michala Archanjela v Ortahu na Kocelovom majetku.

Ako sa tieto sviatky vtedy oslavovali, museli by nám vysvetliť iní príslušní odborníci.

Zaujímavé je, že Fuldské letopisy, ktoré nám veľa rozprávajú o udalostiach, súvisiacich s Rastislavom a Svätoplukom, niekoľko ráz zapisujú, že cisár (nemecký) slávil Vianoce tam a tam. Z toho by sme mohli pozorovať, že sa v IX. storočí Vianociam pripisoval veľký význam.

Zo staroslovienskych pamiatok máme záznam o zvykoch, súvisiacich s vianočným obdobím. Záznam je v staroslovienskom cirkevnom zákonníku, ktorý sa volá „Záповede (prikázania) svätých

Otcov“ a ktorý bol preložený na Veľkej Morave v IX. stor. z latinčiny. Je to preklad tzv. Merzeburského práva.

Tu sa dočítame zaujímavú zvest o koledách: „Ak niekto v prvý deň januára ide na koledu, ako prv robili pohani, dva roky nech sa pokaja o chlebe a vode“. V zákonníku, ktorý sa nám zachoval v Ustužskej knihe, je ešte dodatok k tomu: „lebo od satana je hra tá“. Pohanské koledy účinkovali na kresťanov zrejme ako pohoršujúce, keď sa proti nim vydával takýto tvrdý zákon.

Dotnes sa v Rusku a Srbsku zachováva obyčaj, že sa vystrojí figúra a chodí sa s ňou z domu do domu, spieva sa, hovoria sa rozličné formulky a prosí sa. V Česku sú o tom záznamy zo XVI. stor.

Pôvod kolied je nejasný. Slovania prevzali slovo *kolęda* z latinčiny (*calenda*). Kalendy, ktoré u Rimanov bývaly roztopašné, dostaly sa k Slovanom ešte za pohanských čias a nadviazalo sa nimi na staroslovienské zvyky a obrady, vzťahujúce sa na zimný slnovrat. Tieto zvyky a obrady boli poľnohospodárskeho rázu.

Spomeňme si, že aj dnes sa na dedinách v čase týchto sviatkov robia rozličné obradnosti, ktorými sa vzýva záchrana lichvy, dobrej úrody a pod. Nevie sa doteraz, ktoré prvky v týchto zvykoch sú domáce, slovanské, a ktoré sú cudzieho pôvodu. Píše o nich L. Niederle v diele *Život starých Slovanů* (II, 243—5). Zaiste sú tu prvky starej slovanskej mytológie, ale nevieme, ktoré to sú, pretože starých zápisov o nich nemáme. Cirkev veľmi ostro bojovala proti týmto rozličným zvykom. Niektoré sa preformovali a dostaly kresťanský ráz. Vidíme to najlepšie na koledách, ktoré v dnešnej našej spoločnosti sú kresťanské, najmä pokiaľ ide o spevy a hry o narodení Krista a pod. Tvar *koleda* máme z cirkevnej češtiny. Správna slovenská forma je nárečová *koľada*.

Staré slovanské zvyklosti vieme obyčajne rekonštruovať podľa toho, ako sa volajú, t. j. rozoberáme významy slov a podľa nich určujeme obsah obradov, zvykov a pod. Pri menách Vianoc je to veľmi ťažké. Už slovo *Vianoce* nehovorí nič, pretože je to slovo prevzaté z nemčiny: *Weihnachten*, t. j. posvätné noci. Pritom sa preložila len druhá časť *-nachten* na *noce*, kým v prvej časti *Via-* (*Vá-*) je nepreložené nemecké *Weih-*. Toto slovo je u nás novšie.

Prišlo očividne z Česka. Vianočný stromček prišiel k nám koncom XVIII. stor. z Nemecka. Nadviazalo sa ním na domáci zvyk, podľa ktorého pastieri vtedy donášali do domu čerstvý prút; z toho ostaly šibačky, ktoré sú niekde na Vianoce, inde na Veľkú noc. (R. Bednárík, Sloven. vlastiveda II, 79.)

Starí Slováci upotrebovali a čiastočne upotrebujú slovo *kračún* pre Vianoce. Toto slovo je, zdá sa, románskeho pôvodu a súvisí s latinským *creatio* v značení „Narodenie“. Toto slovo je známe nielen u Slovákov, ale aj u Rusínov a Rusov. V ruskom severnom Novgorode je zapísané už r. 1143 (St. Kniezsa, AECO I, 162). V starej ruštine značilo „zimný slnovrat“ a deň Spiridiona 12. decembra. Dnes značí v ruštine a beloruštine aj „smrť v mladom veku, koniec, zánik, zlého ducha, ktorý skraca život“. Zo slovančiny toto slovo prešlo k Rumunom (*craciun*) a k Maďarom (*karácsony*). U južných Slovanov ho niet, a preto treba predpokladať, že ho Maďari prevzali od Slovákov a potom ho obmenili podľa svojich hláskoslovných zákonov.

Prvý známy doklad na slovo *kračún* máme z Trenčianskej Kotešovej v osobnom mene *Craczun Galuschowicz* (= Galušovic) *de Magna Kothosschow* z r. 1423 (Žilin. kniha).

Z tohto slova môžeme usudzovať, že kus staroslovanských zvyklostí pri slnovrate je románskeho pôvodu. Obyčajne s nejakou vecou, v tomto prípade s kultom alebo aspoň jeho časťou, prichádza aj slovo.

Na severnom Slovensku, napr. v Liptove, sa Vianoce volajú *Hody*. Aj v časti Poľska sa tieto sviatky volajú takto, t. j. *Gody*. Česi hovoriajú *Hod boží vánoční*. Hovorili aj *Velikonoční hod*; *hody církevní* (Gebauer, Stě. slovn. I, 443). Slovo *hod* značilo čas vôbec, v množnom počte *hody* značievalo výročitý deň, výročnú slávnosť, slávny čas, sviatok, mena a potom aj hostinu. U Poliakov starých a čiastočne aj dnešných *gody* je Kristov sviatok.

Zaujímavé je, že v pobaltskej kašubčine december je *godnik*. U horných lužických Srbov *hodownik* je tiež december a *hody* sú Vianoce. Mesiac sa teda volá podľa sviatkov. Aj u Maďarov sa Vianoce volaly mesiacom Vianoc (*karácsony hava*; J. Melich, Szláv jöv. II, 294).

Štedrý večer u Slovákov je 24. decembra, u Ukrajincov 31. dec. vo vigíliu Troch kráľov, kým u Poliakov je to sviatok Troch kráľov. Slovo *štedrý* značí pôvodne „milosrdný, dobročinný“. Toto slovo si Maďari preložili na *bevéd*, *bövéd* a značí to „bohatý, štedrý večer, keď po pôste jest štedro čo jest“ (J. Melich 315). Z významu „milosrdný“ sa vyvinul dnešný význam slova *štedrý*, lebo, kto je milosrdný, dobročinný, ten je aj štedrý (Melich). Starý význam tohto slova ostal u južných Slovanov.

V Šariši sa Štedrý večer volá *vilija*, v poľskom jazyku *wilia*, v slovinčine *bilja* a zo slovenčiny aj v maďarčine *vília* (Melich). Je to *vigília*, t. j. predvečer.

V cirkevnej slovančine sa Vianoce volaly *roždestvo*, *roždbstvo*, t. j. Narodenie. U nás sa aj dnes vraví *Božie narodenie*. V starej slovienčine západnej formy bolo *rozbstvo* (rozestvo).

U Srbov, Chorvátov a Slovincov sa Vianoce volajú *Božič-Božič*, zriedka *Božik* a značí to vlastne toľko ako naše slovo *bôžik*, t. j. ide tu o poňatie „božského dieťaťa“, resp. „Boha-dieťaťa“.

Máme tu aj slovo *svatvečer*, správne *svätvečer*. Je to, pravdaže, svätý večer v kresťanskom smysle. Avšak tento výraz poznali aj pohanskí Slovania a označovali ním pohanské slávnosti (J. Janko, *O pravěku slovanském* 127).

Utieren je slovo známe najmä na strednom Slovensku. Označuje sa ním polnočná omša. Základom je tu slovo *utro*, značiace „ráno“. V starej slovienčine bolo slovo *utrŕna*, *utrŕnica* a je to raňajšia služba božia. Slovenská *utieren* sa v staršom slovenskom jazyku zrejme volala *utierŕna*, správnejšie *uŕŕna*, pričom *-ie* (*-é*) je tzv. vkladné, čo značí, že najstarším tvarom u Slovákov bola *utrŕna*, t. j. presne to isté, čo v starej slovienčine. Tvar na *-eň* je práve tak novší ako v *pekáreň* za staršie *pekárŕna* a pod. *Utieren* teda značí „raňajšiu službu božiu“, t. j. po latinsky *matutinum*, pokiaľ ide o omšu „missa matutinalis“.

Dohviezdny večer je výraz pre *štedrý večer*. Základom je očividne slovo *hviezda*. V kresťanskom smysle je to iste betlehemska hviezda. Myslí sa však, že tu je ohlas uctievania slnca, solárneho kultu a hviezda vraj mohla predstavovať slnko s lúčmi (R. Bednárík, Sloven. vlastiveda II, 79). Nesporné je, že rozličné vianočné

chodenie s betlehemom, hviezdou a hadom chová pozostatky stredovekých dramatických hier. Spievanie, chodenie dookola, pohyby, odevy a pod. na to ešte vždy upomínajú.

Polazník — *podlažník* na Orave, *polazy*, *polazenie*, *polazovať*; *polaziť*, *lazit* — je veľmi dôležitý obrad. Dnes na Slovensku má rozličné formy; v základe ide o želanie dobra a pod. na Vianoce alebo Nový rok. Ide o to, aby dakto bol ráno prvým vinšovníkom domu a aby to bol mladý človek, aby donášal šťastie atď. Tento obrad spája najmä stredné Slovensko s južnými Slovanmi. Na Slovensku býva najmä tam, kde sú v jazyku tzv. juhoslavizmy, t. j. prastaré jazykové prvky, spoločné južným Slovanom a Stredoslovákovi a neznáme ostatným západným Slovanom (typy: *rázvora*, *rást*, *salo*, *šilo* a i.). Od Slovanov tento obrad prevzali Maďari a to len v Panónii (Zadunajsku) a majú preň slová *palázolás*, *palázulás*, *palázolni*. V Panónii bývali dlhé storočia zväčša Slováci. Pretože *polazník* je u južných Slovanov — Bulharov (*poleznik*), Srbov a Chorvátov — obvyklý, ba aj meno je zo srbochorvátskeho *laziti* „ísť, chodiť“, treba predpokladať, že Slováci ho majú z čias, keď s južnými Slovanmi ešte susedili, t. j. jednak pred príchodom Maďarov a jednak ešte potom. Tento obrad poznáme teda vyše tisíc rokov. Od Slovákov prenikol na susedné poľské a ukrajinské oblasti. O tomto znamenitú prácu napísal prof. Dr. P. Bogatyrev „*Polazník u južných Slavjan, Maďarov, Slovakov, Poljakov i Ukrajincev*, Opyt sravnitel'nogo izučeniija slavjanskich obrjadov (Lud słowiański III, 1934, 107—114, 212—273). Tento obrad dosvedča práve bývalé spojenie medzi južnými Slovanmi a Slovákami v dávnych vekoch. Obyčajne sa toto spojenie dokazuje jazykovými svedectvami; podopiera nám ho aj národopis.

Meno *polazník* súvisí so slovami *liezt*, *loziť*, t. j. ide tu o chodenie po domoch. My inak *lazit* „ísť, chodiť“ nemáme.

Chodenie s *ďadom* v Liesku nemôže byť slovenského pôvodu, lebo slovo prešlo k nám z poľštiny; u nás by bolo *ded*. Slovenský zvyk je chodenie s *dietkom*, *deckom*; ide o kult predkov (Bednárík 78). Veľmi starý je termín *chodenie s turoňom*, lebo ide tu o tura, t. j. zviera, ktoré dávno u nás vyhynulo. Chodenie s *kozou* je očitne náhradou za chodenie s turoňom, lebo tur je už neznámy.

Na kriskindla je nemecký termín *Christkindel* — jezuliatko, Ježiško.

Vo vianočnej terminológii máme teda prvky veľmi staré, pohanské, potom prvok románsky a novší nemecký. Jeden z nich — *polazník* — je veľmi dôležitý pre posúdenie starého slovenského osídlenia. Podobne je to aj v ľudových zvykoch, v ktorých sa akiste zachovaly niektoré prvky z dávnych, ešte azda aj predkresťanských čias. Pojem Vianoc prevzali od nás Maďari a Rumuni; *polazník* putoval z Balkánu od Srbov a Chorvátov cez Panóniu ďalej na sever a východ našim prostredníctvom. V chodení s betlehemom a pod., rozličné zvyky a spevy pri ňom sú pozostatkami stredovekých vianočných hier, t. j. stredovekého dramatického umenia (porov. u A. Melicherčika v Sloven. vlastivede II, 304—8).

Možno poznačiť, že v dobe Cyrila a Metoda „v navečerije roždestva Christova“, t. j. na našu utiereň, sa čítalo evanjelium sv. Lukáša II, 1—20: *V to ono vrěmę izide povelěniije (zapověď) otъ hesara Avgusta...* (viď *Po stopách predkov*, str. 196). Tak je to aj dnes. V deň narodenia Ježiša Krista (roždestva gospoda našego Isusa Christa) sa čítalo evanjelium sv. Matúša II, 1—12 o príchode Mudrcov z Východu. Dnes sa u nás číta na tretiu vianočnú omšu Ján I, 1—14 (Na začiatku bolo Slovo...). Tieto údaje sú v Assemanovom evanjeliári. Aké boly ďalšie podrobnosti, nevieme.

Pre nás je pamätná tiež udalosť zo Života Cyrila a Metoda. Keď prvý raz prišli do Ríma, tu „prijmúc pápež knihy slovanské, posvätil ich a položil v chráme Svätej Márie, ktorý sa volá Fatné, i spievali nad nimi svätú liturgiu“ (ŽK XVIII.). Chrám Fatné je po latinsky „Ad praesepe“, t. j. „U jaslíčiek“. Je to dnes bazilika Santa Maria Maggiore, resp. jej kaplnka Kristových jaslíčiek.

Pamätné je tiež, že sa listina pápeža Hadriána II., ktorou tento r. 869 potvrdzuje sloviensku bohoslužbu na V. Morave, začína slovami: „*Sláva na výsostiach Bohu a na zemi pokoj, v ľudoch dobrá vôľa* (Luk. 2. 14) — *Slava vъ vyšnichъ Bogu, i na zemi mirъ, vъ člověčechъ blagovolenije* (A. Teodorov-Balan, Kirilъ i Metodî I, 90; Život Metodov, VIII. kap.).

PRÁCA A ROBOTA.

Slovo *práca* nemalo u starých Slovanov ten význam, ktorý má dnes u západných Slovanov. U Slovanov pôvodne toto slovo znelo *portja* a malo význam „námaha“, „boj“ a okrem toho značilo aj obrannú, streleckú vežu. Bolo to teda slovo, patriace do vojenskej terminologie. *Práca* teda u starých Slovanov značila vojenskú prácu. Svojím pôvodom toto slovo súvisí so slovom *prak*, ktorý dnes u nás patrí skôr medzi detské hračky, ale u starých Slovanov patril tiež k vojenstvu a označoval sa ním prakovník, vrhač kamenných striel. Keď sa ešte v minulom storočí Vajnory volaly *Práča*, značí to, že tu býval prakovník hradu Bratislavy, lebo toto meno pochodí z *Prak-ja* „Prakova, Prakovníkova“.

So slovom *práca* súvisí aj naše slovo *prať* (bielizeň). Toto slovo značilo pôvodne „tĺcť“. Kto je z dediny, vie, že naše ženičky perú pri potoku tak, že piestom tĺčú, perú bielizeň na lavici alebo na kameni.

Iné slovo, ktoré súvisí so slovom *práca*, je *párať*. Značilo to pôvodne „zdĺhavo pracovať“. Dnes sa tým myslí páranie peria, šiat a pod. a vieme, že táto práca je naozaj zdĺhavá, aj keď nie veľmi namáhavá.

Spomeňme si tiež, že u nás na strednom Slovensku sa dvere nezavierajú, ale zapierajú (zapriet). Slovo *priet* súvisí svojím pôvodom tiež so slovom *práca* a značilo „zatarasiť, upevniť dvere, vchod“. Starý Slovan musel svoj dom všelijako brániť pred nepriateľom a vchod do neho zatarasoval, zapieral kolom a pod. Latinské slovo *porta* „dvere“ tiež sem patrí. Porovnajme si ho s praslovanským slovom *portja* a vidíme, že je tu súvislosť.

Zo slovanských slov sem patrí aj slovo *prám*, *prámica*, *prámik*, *prámoval*, t. j. prievoz, kompa atď. Tu si pripomeňme, že latinské *portus*, značí prístav. Základ je ten istý. Tento význam pochodí z toho, že koreň *per-* a *por-* značí aj „prevítať, preniknúť, prejsť, niešť, preniesť“; porovnajme si s tým zas latin. *portare* „nosiť“.

A tak teda slovo *práca* a slová s ním svojím pôvodom pokrvné značily vofakedy niečo celkom iného ako dnes. Nie je to pre jazykovedu nič zvláštneho. Od vojenskej práce starých Slovanov

po prácu v našom smysle je isteže ďaleko. A nesmieme zabúdať, že v živote starých Slovanov boj zaberal ďaleko viac času ako v živote moderného človeka. Staroslovanský vojenský význam práce sa preniesol na prácu vôbec. Máme tu rozšírenie významu tohto slova. Ešte aj dnes u Srbov, Chorvátov a Slovincov slovo *práca* a u Poliakov *proca*, ktoré presne zodpovedá nášmu slovu *práca*, značí *prak*.

Slovo *robotá* má už iný pôvodný význam. V praslovančine začiatok tohto slova znel *orb-*. Tento základ značil pôvodne „malý, slabý, mladý“. Všimnite si, že v ruštine *robja*, *robjatko*, *robenok*, *rebenok* značí vôbec „dieťa“, a tak isto české *robě*, *robátko*. Menom sirotky, ustavične „robiacej“ sa zavčasu označovali všetky osoby sociálne ponížené, ktoré pracovali nie pre svoju, ale pre cudziu rodinu. Tým sa označovali aj vojnoví zajatci; dodnes v ukrajínčine *rob* značí „zajatec“, v srbochorv. je *zarobljenik*. Zajatci museli, pravdaže, tiež robiť.

Niekedy sa myslí, že slovo *rob* je pokrvné so slovom *orať*. U starých Slovanov *orba* nebola čestnou prácou pre chlapov. Tú vykonávaly ženy a sociálne slabí. Chlapi sa zaoberali poľovníctvom, včelárstvom, ochranou statku, bojom s cudzími rodmi a pod. Slovo *rob* malo teda sociálne a hospodárske zafarbenie. Časom hospodárska stránka významu slova sa stiera a ostáva len sociálna a teda *rob*, *rab* značí potom „nevoľníka, otroka“. (O tom J. Janko, *O pravěku slovanském* 74—5.)

Slovo *robiť* pochodí odtiaľto a značilo teda pôvodne „ťažko ako otrok pracovať“. Takáto práca bola *rabota*, *robotá*. Neskôr sa tento význam sotrel a rozšíril sa skoro na každú prácu. Inak v dnešnom význame „robiť, pracovať“ sa používaly slová *děti*, *dělati* (toto dodnes v češtine, ruštine a slovin.) a čiastočne *raditi* (srbeh.). V slovenčine máme slovo *ne-dela* — deň, v ktorom sa nerobí, a nárečove *delaci* deň, t. j. robotný deň. Slováci si teda zachovali slovo *delať* v týchto dvoch slovách. Sem patrí aj *dielo*.

Vidíme, že v slovách *práca* a *robotá* sa skrýva kus našich sociálnych dejín.

Zdalo by sa, že slovo *raditi* vo význame „robiť“ naši predkovia nemali. Jednako však máme na to poukazy v miestnych menách.

Na západnom Slovensku sú dve obce *Voderady*. Toto meno sa skladá zo slova *voda* a *raditi*, robiť. Vidíme to z dokladu na české *Voděrady* v okr. Kolín, ktoré sa spomínajú v listine na r. 1088 (falzum XII.): *Woderadeh* terra ad duo aratra cum ministerialibus aquariis (G. Friedrich, Cod. dipl. I, 375). Ide tu teda o obce, v ktorých žili vodorobotníci.

DOM A HRAD.

Dom našich predkov pred nejakými 1000—1500 rokmi si nemôžeme predstavovať ako nejaký úhladný rodinný domček, s akými sa dnes stretávame — ale tiež nie všade — po našich dedinách. Isté je, že všade a vždy nebol rovnaký. V prostom ľude nebol však nijako vyspelý. Stopy po ňom nájdeme dodnes po odlahľých kútoch slovanského sveta.

Na Slovensku sa dakde nájde slovo *bržok*. Dnes je to kôš pre sliepky. Základné meno je praslovan. *brgō* a bola to vlastne jaskyňa. Praslovan. sloveso na *berg-* (stsl. *brěgo*, *brěsti*) značilo „chrániť, chovať“. U starých Čechov *brh*, *bržec*, *bržek* je primitívna chalupa, skryša, stan, chyžka. U Nemcov je to už *Burg*, opevnené miesto a napokon hrad i mesto; *bergen* v nemčine je aj dnes „skryť, schovať, uchrániť“.

Prešlo sa teda od jaskynnej skryše cez staročeskú chalupu až k nemeckému hradu a zas naopak u nás po kôš, v ktorom sliepka vyloduje vajcia, teda tiež akúsi „skryšu“.

Po Slovensku sem a tam vidíme tzv. *zemnice*, t. j. pivnice, vlastne jamy na zemiaky alebo zberie, nad ktorými je hneď strieška, alebo najprv trochu steny a na nej strieška. Ľudia tu nebývajú, ale to je najprimitívnejší typ praslovanského bývania. Strieška bola na to, aby do obývacej jamy nepršalo. Z toho sa vyvinula určitá „predsieň“, ktorá sa volala *sieň* (*sěň*) alebo *pitvor* (pôvodne *pri-tvor*). Slovo *sieň* súvisí možno s *tieňou* (*tieň*) a je to teda zatienené miesto — proti slncu a pod. Sieň sa, pravda, vyvíjala. Dnešný jej význam je už ďaleko od pôvodného. Kus pôvodného

jej významu sa zachovalo v ľudovom slove *cieň*, *cieňa*, čo pochádza zo *sieň*. Je to kôlna na vozy a pod. *P(r)j-tvor* súvisí s litovskými slovami, ktorými sa označuje doštený plot, ohrada, ohradíť. Tu práve vidíme pôvodný typ *pitvora*. Dnes je to riadna predsieň domu alebo kostola. Je zaujímavé, že toto naše slovo prešlo aj do starej slovienčiny a označuje sa ním kostolná predsieň (takto aj dnes v cirk. ruštine). Do starej slovienčiny vniklo miesto *prětorō* (z gréčtiny porov. lat. *praetorium*). Maď. *pitvar* je od nás. *Pitvor* bol pôvodne pletený. Aj obytná jama bola dookola kolmi opatrená a tieto boli spletené a celé hlinou vymazané.

Dnes hovoríme *klietka*, čo je akýsi „domček“ pre vtáčika alebo pre iné zviera, pokiaľ sa tento „domček“ dá prenášať. Na vých. Slovensku, v Bard. Novej Vsi, *príklet* je pitvor. V starej cirk. slovančine *klětb*, *klěta* značilo komoru, celu, *klětbka* komôrku. Pôvodne to bol pletený dom a tiež plot, ohrada; stredohornone-mecké *glet* je osamotená chyža a tiež plot.

U Slovanov aj dnes *klět* má význam domku alebo jeho časti (komoru). U starých Slovanov bol to aj dom alebo aj podzemný dom.

V staroslovienskom preklade evanjelia nájdeme toto slovo: *ty že egda molíš se, vónidi vō klětb tvojoj i zatvori dvvri tvoje* (Mariánske evan., Mat. 6, 6) — *ty keď sa modlíš, vojdí do izbičky tvojej a zatvor dvere tvoje*.

Slovanský „dom“ od zemnice, resp. zo zeme sa dostáva najprv čiastočne a potom vôbec na zem.

Stena domu je pôvodne len kamenná stena, lebo toto slovo súvisí s nem. *Stein* „kameň“. V ruštine *stena* je aj „ochrana“, čo ukazuje na pôvodný význam kamennej steny alebo azda ohrady. Hlinená stena bola *zeď* (psl. *zědb*). Srbch. *zidati* značí stavať vôbec, ale u starých Slovanov značilo to stavať z hliny, lebo pôvodne je tu značenie „hniest“. Prekvapí, že *děža* patrí k tomuto slovu; len spoluhlásky si vymenili miesto. *Dieža* bola pôvodne urobená tiež z hlíny; pokrívne slovo v nemčine značí „cesto“ a to nám práve ukazuje na pôvodný význam.

Upletený dom sa asi volal *chrám* (psl. *chormō*). Toto slovo prešlo od Slovanov k Nemcom a od nich sa zas vrátilo k nám ako *krám* —

kryt stanu, predavačský stánok (búda), obchod (o tom v inej kap.). Bol to teda primitívny domec.

Pleteným domom, zdá sa, bola aj *chalupa*, ktorej pôvod však nie je celkom jasný. Pokrvné slovo značí u Slovanov aj les, húštinu a preto sa myslí, že chalupa bola pôvodne tiež len pletená z prútia, halúz a p. Podľa niektorých prevzali sme ju s *kolibou* od Grékov.

Izba je pre nás len jedna alebo viac miestností v dome. Pôvodne to bola miestnosť s pecou, v ktorej sa kúpalo, teda kúpeľňa. Tu máme nemecký vplyv, pravda, veľmi starý. U starých Nemcov *stuba* bola izba, v ktorej sa mohlo kúriť, alebo kúpeľňa. *Izbu* sme odovzdali Maďarom (*szoba*). U niektorých Slovanov *izba* je potom vôbec dom. U Slovákov jednoduchý domček môže sa volať *izbica*.

Od Nemcov sa prevzala aj *chyža*, *chyša* z staronem. *hūs*. Bol to zrejme inakší nejaký dom ako slovanský, zrejme lepší; pôvodne aj u Germánov to bola len zemnica. Slovinci dom volajú *hiša* (vysl. *chiša*).

U nás je *kuta*, *kutka*, *kutica*, *kutera*, *kutierka* izbička, komôrka, chlievik a pod., ale aj chatrč. U iných Slovanov to býva dom, napr. srbch. *kuća*; ba aj u nás *kučka* môže byť malý dom (V. Šariš). V cirk. slovančine bol to stan a preto sa myslelo, že to bol dom tyčkový alebo žrdový, ale nie je to isté. Toto je starší druh slovanského príbytku s kozubom, a nie s pecou germánskej izby.

Slovanské je *bydlo*, *príbytok*, *žilište*, *sídlo* (k *sedieť*). Možno, že slovanského pôvodu je aj *chrám*, pôvodne len dom a len neskôr kostol, u južných Slovanov však pivnica (*pivnica* patrí k *pivu*).

Kotec (*koterec*) je u nás búda pre psa. *Kotč*, *kotčec* je nejasného pôvodu. Má azda niečo spoločného s *chatou*, ktorú máme od Iráncov, ale nie je to jasné. Podobné slovo je v rozličných jazykoch. *Chata* bola pôvodne tiež len jama, zemnica; u Malorusov značí dom. K nej by patrila aj *chatrč* (Janko 102).

Chliev je pre statok, ale *chľevina* v starej cirk. slovančine značila dom a vôbec ľudský príbytok. Slovo je germánskeho pôvodu a bola to — podľa niektorých — u Germánov podzemná stajňa pre statok. V zime tu bolo teplo a bývali tu aj ľudia, ako aj dnes tu a tam statok a človek býva pod jedným krovom alebo aj v tej istej miestnosti. Preto *chľevina* má význam domu.

U Gótov sa tak volá aj hrob, t. j. jama v zemi. Niederle (SS I. 2, 808—9) myslí, že Slovania prevzali toto slovo v širšom význame, značiacom dom, v ktorom bývajú ľudia i zvieratá. Význam *diery*, *hrobu* neuznáva z archeologických dôvodov. Od Germánov sme prevzali napokon *búdu*.

Toto všetko neznačí, že starí Slovania a tak isto aj Germáni a iní bývali v samých zemniciach, chalupách a chatrčiach.

Prokop Cezarenský r. 551—4 píše, že Slovania „bývajú v chatrých búdach, roztrúsení ďaleko od seba a všetci obyčajne menia miesto svojho bývania“.

Nemáme len slová *zemnica*, *chrám*, *izba*, *chalupa* atď., ale je tu ešte aj *dom*, ktorý u mnohých indoeuroopských národov má podobný tvar s jazykovej stránky a je pravdepodobné, že tak bolo aj s vecnej stránky. Boly tu určite rôzne stupne tvaru a pod. domu, ale pojem tu je.

Zaujima nás, že koreň tohto slova značí „budovať, stavať“. V niektorých jazykoch značí aj „podriaďiť, skrotiť, usporiadať, spojiť“. Potom sa myslí, že to vyšlo z významu „zdomácnieť“ a pod. Iní zas podávajú iné vysvetlenie (Walde 242).

Ostáva faktom, že starí Slovania majú staré indoeuroopské slovo pre stavaný, budovaný dom. To značí, že okrem zemnic a pod. museli poznať aj lepší druh príbytku. Čiastka južných Slovanov rozšírila značenie tohto slova na „vlast“.

Hrad (psl. *gordŏ*) nebol od počiatku hradom. *Vino-hrad* nie je vínnym hradom, ale len vínnou záhradou. *Zá-hrad-a*, *o-hrad-a*, *hrádza*, *o-hrad-it* majú ten istý základ ako *hrad*. Z nich si môžeme ľahko vybrať pôvodný význam *hradu*. Je to očividne niečo o-hrad-ené. Môžeme čo viac povedať aj to, čím to miesto bolo ohradené. Pri našom hrade pôvodným základom je *gord-*; ak sa korenná samohláska oslabila, vzniklo slovanské slovo, ktoré dnes u nás zneje *žrd* (psl. *žrdŏb*). Ide teda o ohradené miesto žrdami, tyčkami. *Zá-hrad-a* je teda tiež ohradené, oplotené miesto. *Ohrada* je priamo plotom; *o-hrad* je tiež oplotené, dnes už aj neoplotené miesto za domom, resp. dvorom. *Hrad* teda bol oplotený, potom opevnený príbytok. V niektorých indoeuroopských jazykoch sa týmto základom nazval dom, dvor, pastvisko, košiar (na ovce a p.), plot,

v novšom, prenesenom význame volá sa tak aj zástup, družina a p. (lat. *co-hors*, gen. *co-hort-is*). Góti nazývali tak (*gards*) dom a dvor. Niekedy sa myslí, že Slovania svoje slovo prevzali od Germánov, ale to je nepotrebný predpoklad, lebo v iných indo-euroopských jazykoch je toto slovo a tiež v takomto značení obvyklé. Nemusi teda práve v slovančine byť germánskeho pôvodu. Zaujímavé je, že v indoiránčine slovo, utvorené od tohto základu, značí jamu, skrýšu.

Ako si starí Slovania robili hradiská, opisuje izraelský kupec Ibrahim-Ibn-Jakub v 2. pol. IX. stor.: „A naproti Azzânú leží pevnosť v sladkovodnom jazere. A takýmto spôsobom Slovania zakladajú väčšinu svojich pevností. Odídu do luhov, kde je hodne vody a rákosia, i vyznačia tam okrúhle alebo štvoruhlasté miesto podľa tvaru, aký chcú dať pevnosti. A vykopú okolo neho priekopu a vykopanú prst nanesú na násyp, a spevnia ju doskami a kolami, ako keď sa tlačí hlina, kým stena príde do potrebnej výšky. Potom vymerajú bránu, na ktorej strane im je príhodné a chodí sa k nej po drevenom moste” (Jos. Jireček, ČČM 52, 1878, s. 516).

U západných Slovanov *hrad*, poľ. *gród*, má význam hradu, zámku. Pochod k tomuto významu je, pravda, dlhý. U južných (*grad*) a východných (*gorod*, *horod*) vývin významu slova šiel ešte ďalej. Tu je to už nielen hrad, ale *mesto*, t. j. hrad s podhradím. Tak *Beograd* (pôvodne *Bělggrad*) nie je len „biely hrad”, a pevnosť tam je, ale aj „biele (t. j. murované) mesto”. Význam slova *grad*, rus. *gorod*, sa tu teda prenáša a rozširuje. Viac o slovanskom hrade píše N. S. Deržavin v cit. diele (95 a n.).

Maďarský slavista a germanista prof. Elemér Moór (Ung. Jahrbücher VI, 1926, 440, VIII, 1928, 384) poukazuje na to, že Slovania všade nazývali sídla kniežat predovšetkým *Belehradmi*, resp. v starej forme *Bělegrad*. Takých mien je v Dunajskej kotline viac, napr. samota v Zemplíne, iná v Saboléskej stolici, ostrov na Tise v Berežskej stolici, sedmohradský Gyula-Fehérvár (rum. Balgrad, r. 1097: comes *Bellegratae* Kniezsa, Magyarok és Románok I, 182), Stol. Belehrad, zapísaný ako *Belegrad* 1147, 1192 (porov. Sloven. juh II, 40—41). Je skutočne možné, že tu boly sídla kmeňových kniežat.

Hradbou bolo aj *bradlo*, ktoré súvisí svojím pôvodom so slovesom *boriť*; v starej slovienčine *borjo*, *brati* (psl. *bor-ti*) značilo „bojujem, bojovať”. V ruštine *zabor* je plot, záseka. Ide tu teda tiež o opevnené miesto.

Zaujímavé je, že sa poukazuje na to, že naša *vřba* je svojím pôvodom pokrvná s latinským slovom *urbs* „mesto” (Meringer, Walde). Mali by sme tu teda pôvodné oplotené miesto. Vývin významu by bol ten istý ako v slovančine.

O dome, dvore, humne atď. by bolo možné ešte veľa povedať.

O tom píše: J. Janko, *O slovanských „slovích a věcech” v ohľedu národopisném*, *Národopis. věstník* čsl. II, 1907, 66—70 (podľa R. Meringera); *O pravěku slovan. 84—107*; L. Niederle, *Slovan. starožitnosti* I, 2, 683—797. Tu sú ďalšie odkazy. R. Bednárík, *Hmotná kultúra slovenského ľudu*. *Sloven. vlastiveda* II, 132 a n.

OBLOK.

Oblok je zvláštne slovičko. Poznáme ho na strednom Slovensku veľmi dobre vo význame „okno”. Z Liptova poznám rozdiel medzi oblokom a oknom. U nás v Liptove je oblok na dome, ale okno je na veži.

Okno je istotne veľmi staré slovo. Zaujímavá je jeho pokrvnosť so slovom *oko*. Každý si veľmi ľahko vysvetlí, prečo sa okno volá podľa oka. Ide tu zrejme o videnie z budovy von. Je to otvor ako oko, akési oko domu (J. Janko, *Národopis. věst.* II, 69). Všimnime si srbochorvátske slovo pre oblok *prozor*. Tu je pokrvnosť s naším *zrieť*, *pozerat*, *výzor* a pod. Pochod pri pomenovaní okna je teda ten istý ako pri srbochorvátskom slove. Okno bolo pôvodne trojhranné. Ponimanie okna ako oka je aj u staroseverských národov — germánskych (J. Janko, Niederle).

Pri slove *oblok* máme pomenovanie celkom inakšie. To už nie je hocijaká diera, ktorou sa pozeráme z chalupy von. U starých Slovanov a aj u Slovákov oblokov v našom smysle nebolo. Boly to len diery medzi trámami, z ktorých bol postavený dom. Tieto

diery bývaly do dvora a boli na to, aby sa z domu na dvor a na gazdovstvo videlo. Tieto otvory sa zapchávaly drevenými záklopami. Len neskôr sa zafahovali blanou z útrobov zvierat. Všimnime si, že na valaských kolibách tiež niet oblokov. Svetlo ide dvermi. Tak išlo aj do domov našich predkov. (O tom L. Niederle, *Život starých Slovanů* I, 2, str. 833—4; J. Janko, *O pravěku...* 91 a v *Národopisnom věstníku* čsl. II, 69.)

Oblok nebol obyčajnou dierou. Bol to okrúhly otvor. Poznáme to z koreňa tohto slova, ktorým je *obl-*, t. j. ten istý ako v *oblý*, „okrúhly“. Pripomeňme si, že ľadviny sú tiež okrúhlasté a preto sa volajú *oblčky*. Keď okno bolo okrúhle, t. j. keď to bol *oblok*, netrpelo vraj tým pletené alebo drevené stavivo (J. Janko ib.).

Podívame sa, ktorí Slovania majú *oblok* vo význame okna. Okrem Slovákov sú to príslušníci chorvátskych čakavských a kajkavských nárečí; v ľudovej reči čakavcov preniklo slovo *puneštra* z románčiny, ale v starých slovníkoch je *oblok*. Býva tiež u Slovincov za Murou (v býv. Uhorsku) a je v chorvátskej protestantskej biblii zo XVI. stor., pochodiacej z Istrie. Doklady uvádza J. Melich (Szláv. jöv. I, 85—8). Zemepisné rozšírenie ide teda z Istrie po časti chorvátskeho a slovinského územia ďalej na sever na Slovensko. Maďarčina má *ablak* zo slovanského *oblok*. Panóniu obývali Slováci stredoslovenského nárečia. Maďari pri svojom príchode našli v Dunajskej kotline predovšetkým starých Slovákov. Naši predkovia susedili na juhu, resp. juhozápade s kajkavskými Chorvátmi a so Slovincami. Zamurskí Slovinci sú zvyškom väčšieho slovinského osídlenia v západnej Panónii. Slovenská reč sa tu stretala s chorvátskou a slovinskou a jednou z pamiatok na súvislé osídlenie Dunajskej kotliny Slovanmi a svedectvom stretania sa Slovákov s južnými Slovanmi je slovíčko *oblok*. Nejde tu očividne o bezvýznamné slovo, lež skôr o spôsob stavby domu a obloka na ňom. Tento druh oblokov sa očividne prenášal z jedného územia na druhé a s ním putovalo aj slovo.

Oblok prešiel aj k Rumunom, ktorí v Zátisi susedili so Slovákami.

V poľštine je *okno*. Slovo *oblok* je tu tiež, ale značí oblak, chmáru (Linde). Je to správny poľský tvar za naše *oblak*. Na východnom Slovensku *oblak* je okno, v rusínčine *oblačok*. Je mož-

né, že *-a-* je tu vplyvom maďarského tvaru (Melich). Na severnom Slovensku je aj *oblonka* (Melich 88).

Oblok prešiel aj na susednú ukrajinskú oblasť; tu je aj *obolok* (Miklosich, Et.), *obolonka* (Melich).

Slovo toto nie je všeslovanské. Nemajú ho Rusi a väčšia časť južných a západných Slovanov.

Je to slovo kultúrno-historicky zaujímavé. Znamená očividný pokrok oproti pôvodnému poňatiu okna. Či je tu azda nejaká súvislosť s románskou architektúrou alebo nejakou inou u Slovanov, ktorí toto slovo majú, nie je ešte jasné. Isté je však, že toto slovo majú Slovania, ktorí zavčasu prišli do styku s kresťanstvom a s románskym i bavorským kultúrnym svetom.

OBUV.

Naši predkovia dávno pred 1000 rokmi nosili rôzličnú obuv. Aká bola táto obuv, poznávame jednak zo zápisov starých spisovateľov, jednak z obrázkov v starých rukopisných knihách a tiež tým, že vedecky rozoberáme dnešné slová pre obuv, porovnávame ich so slovami v iných pokrvných jazykoch a tak usudzujeme na druh obuvi. Niektoré zvyšky obuvi našich predkov vykopali naši archeológovia z hrobov; niečo sa zachovalo v niektorých pokladoch.

Obuv bývala z kože, lyka a dreva. Pôvodne slovom *koža* sa označovala iba koža kozy; slovo *koza* je pokravné so slovom *koža*, ktoré zo slova *koza* pochodí a odtiaľ vieme to, čo sme si práve povedali.

Vyrobená koža po česky sa odborne volá *useň* (k tomu je *usňový*), v slovin. „remeň“ je *usno*, *usnje* a takto je aj v srbch. a i. Upomienku na toto slovo máme v slovenskom *usnár* „koželuh, garbier“.

Podľa niektorých vedcov základom je tu *us-*, od ktorého sa v indoeuroopských jazykoch tvoria slová s významom „teplý, horúci“ a tiež „páliť, horieť“ a pod. *Usno* by teda bolo niečo, čo sa „vypaľuje“, vyrába lúhóm (Holub; Walde 860-1).

Inokedy sa zas myslí, že tu je koreňom len *u-*, kým *-sn-* je príponou (Meillet, *Études* ... 428, 437). Mali by sme tu potom ten istý základ, ktorý je v slove *ob-u-l* a rovnako asi aj v *on-u-ca*. Usno by teda bolo niečo, čím sa obúva. O druhu takéhoto remeňa nám význam koreňa slova nehovorí nič.

V starej slovienčine „kožený“ bol *usmĕnĕ*. Keď sa hovorí o sv. Jánovi Krstiteľovi na púšti, píše sa v ev. Markovom I. 6: *bĕ že Ioanĕ oblcĕnĕ vlasŭ velblŭdĭ, i poĕsĕ usmĕnĕ o ěrĕslĕchĕ ego* — a bol Ján oblečený vlasami veľblúdmi a pás kožený (bol) na bedrách jeho, v modernom slovenskom preklade: Ján mal rúcho z ľavej srsti, okolo bedier kožený pás ... Inokedy sa píše aj *usnĭjanĕ* „kožený“.

V starej cirk. slovančine *usmĕ* značil „kožu“ i „odev, rúcho“, *usma* bola „koža“ (Miklosich, Lex. 1066).

Remeň je všeslovanský, ale jeho pôvod nám nie je celkom jasný. Aj Nemci majú *Riemen* „remeň“. V gréčtine príslušné slovo značí „lano“ a „brdo“; sem by patrilo aj latinské slovo pre „povraz“ (*rudens*). O pôvode *remeňa* nám je s jazykového stanoviska ťažko dačo istého povedať.

V slovinčine je *remen* a tiež *jermen* „remeň“. Podľa toho sa dakedy uvádza do súvislosti so slovom *jarmo*, starosloviensk. *jarvmĕ*, a toto s latin. *armentum* „statok“; v iných jazykoch bývajú k tomuto základu slová pre významy: „kôň, hovädo, ťažné zviera“, v gréčtine aj „vôz“ (prenesený zrejme z ťažného zvieraťa) a pod. (Walde 61). (O tom písal Holger Pedersen, KZ XXXVIII, 1902, 311, 318.)

Remeň by podľa toho bol býval z kože z vysokej zveri, kým koža bola z kozy. Naproti tomu *usno* je to, čím sa obúva, alebo čo sa lúhom vyrába.

Najzvyčajnejšia obuv u starých Slovanov sa volala najskôr *krp*. Toto slovo sa nám zachovalo v našom *krpec*. Vieme, že táto obuv sa dodnes u nás niekde nosí a vieme všetci, ako vyzerá. Základný tvar našich krpcev nájdeme aj u južných a východných Slovanov. Toto slovo je veľmi staré a v rôznych obmenách známe u všetkých Slovanov. Krpce neboly vždy z remeňa ako dnes, ale aj z lyka. U južných Slovanov takýmto slovom volajú sa črievce do snehu.

Krpce mohly byť aj drevené a kožené, t. j. podošva bola kožená len natoľko, že objala spodnú časť nohy. Podobné im byly *opánky*; toto slovo znejie v slovenčine *topánky*. Súvisí so slovom *opínať*, *zapínať* a pod. Dnes, pravdaže, topánkami rozumieme inú obuv ako naši predkovia.

Dalej tu máme *črievce*. To slovo máme zapísané už v polovici 10. stor. u Konštantína Porfyrogenita, byzantského cisára, ktorý nám zachoval dôležité zprávy o živote starých Slovanov. Podľa neho to bola obuv srbských sluhov. Toto slovo si každý veľmi ľahko spoji so slovom *črevo*, ktoré neznačilo len črevá, ale vnútornosti — zvieracie — vôbec, a to vykrojené. Ide tu teda o kus vyrezanej kože. Asi tak od 11. stor. črievce majú podobný význam ako dnes, t. j. bola to nízka obuv po členky, vyrobená z kože alebo inej látky — i z brokátu (Niederle, *Život starých Slovanů* I. 2, 487). Mohly to byť aj sandálky; tak tieto volali starí Bulhari.

Perzskí a arabskí cestovatelia 10. stor. zapísali, že Slovania nosia črievce; viď o tom v mojej knihe *Po stopách predkov* (Bratislava 1948, str. 59).

Na konci pohanskej doby starí Slovania nosili aj obuv, ktorá sa podobala čizmám a volali ich *sapog* a *škorne*. Slovo *sapog*, *sopog* sa dakedy vysvetľuje zo slovančiny a uvádza sa do príbuzenskej súvislosti so slovami *sopúch*, *sopĕl*, *sopot*. Malo vraj význam koženej trúby. Slovo *škorne* dodnes u nás žije. Vezmime si na pomoc východoslovenské slovo *skura*, ktoré značí „kôra“ a hneď uhádneme, aká to bola pôvodne obuv. Bola očividne urobená z kôry stromu, aj z lyka a len neskôr z kože.

Cyril a Metod používali v preklade evanjelia slovo *sapog* a len osamotene aj *črĕvĕvĕ*.

Všetci Slovania poznajú aj slovo *lapyt*, *lapa*, *lapte*, *lapoť*. Toto slovo je pokrvné so slovom *lúpať*; to znamená, že pôvodne táto obuv sa robila z lúpanej kôry.

Zaujímavé sú vyobrazenia topánok v rozličných starých miniatúrach. Obyčajne sú to črievce, namaľované na čierne alebo červené a ozdobené na povrchu radami bielych bodiek alebo bielymi švami. Dakedy sú to zas čierne topánky z polovice lýtok, napredku rozstřihtuté — na šnúrovanie alebo zapínanie na gombičky.

Na obrázkoch z 10. a 11. stor. vidíme, že napr. ruské kniežatá nosily čižmy. Tieto bývaly rôznej farby, najmä zelenej a červenej; toto sa pričíta cudziemu, východnému vplyvu.

V starých hroboch sa našly krátke topánky. Tak z 9.—11. stor. sa v Rusku našly poltopánky s dierkami na rázporku. Našly sa aj vyššie i nevysoké topánky z jedného kusa kože, že šev šiel alebo prostriedkom pod podošvou, alebo na boku.

Spodnú časť nohy si starí Slovania obkrúcali pásikmi alebo remeňom, asi ako v niektorých našich krajoch, kde sa ešte nosia krpce, s ktorými sa spájajú remence, ktorými sa ovíja, okrúca noha, aby bola pevná a aby lepšie držala spodná časť nohavíc alebo gatí. Sv. Václav má na jednej miniatúre takúto ovinky, okrúcanky. Vyobrazuje sa tu ako jazdec; robilo sa to teda aj na ochranu v boji.

Ponožky sa tiež používaly a to vlnené. Poznáme ich už v 12. stor. V ruštine v 11.—12. stor. sa volaly *kopytce*. Vlnené pančuchy do krpcov na východnej Morave sa tiež volajú *kopytce*. Je to teda veľmi staré pomenovanie. Inak namiesto pančúch naši dávni predkovia nosili *onuce*, ktoré z ruských prameňov poznáme už od 11.—12. stor. (tamže 493—4). Základom toho slova je hláska *u*, ktorá je aj v slove *ob-u-v*. Onuca je, pravdaže, niečo, čo sa obúva.

Na Slovensku poznáme aj *kapec*, *kapce*. Toto slovo je známe aj v Poľsku a na Ukrajine. Jeho pôvod je nejasný. Myslí sa, že je len obmenou slova *papuče*, v poľštine *papcie* i *papucie*. Slovo *papuč* nie je slovanské; pochodí z turečtiny. *Boty* sú románskeho pôvodu.

ODEV.

Grécky dejepisec Prokóp Cezarenský r. 551—554 píše o Slovanoch: „Niektorí z nich ani chitónov (košiel), ani plášťov nenosia, ale iba nohavice, siahajúce až po bedrá, a tak sa dávajú do bitky proti nepriateľovi.“

Pre nohavice máme slovo *nohavica*, *nohavice* a *gate*, dial. *gety*. Slovo *gate* poznajú všetci Slovania. Vieme, že dnes značí spodné biele, pláténé nohavice. Nevieme, aký to bol pôvodne odev, pretože nevieme podať rozbor a pôvod tohto slova. Maďari ho pre-

vzali od Slovanov, čo by ukazovalo na to, že pôvodne im tento odev bol cudzí. V slovenčine tvar na *g* ukazuje na neskoršie prevzatie, t. j. po XIII. stor. Niederle (I. 2, 441) myslel, že slovenské a novočeské *gate* prešli od Maďarov; pritom starí Česi mali svoje pôvodné *háce*. V poľštine sú *gacie* (vysl. *gaće*) a *gaty*. V sloven. ľud. po zmene *ga* v *gä* a *ge* sú *gety*; tento tvar je známy napr. v Liptove. Podľa poľských tvarov sa skôr zdá, že sme toto slovo prevzali znova od Poliakov. Z maďarčiny by sme ho azda boli prevzali v tvare *gata* (maď. je *gatya*, vysl. *gata*). Pritom sme iste mali aj pred prevzatím toto slovo; po pol. XII. stor. znelo *hace* alebo *hati*.

Slovinci majú *nogavice*, ale u nich sú to pančuchy, kým nohavice sú *hláče* (vysl. *chláče*). Myslí sa, že to bol pôvodný význam (Niederle); porov. aj tvorenie: *rukavice* — *nogavice*, t. j. je tu paralelnosť.

Široké *gate* sú v mojom rodnom kraji (Liptov) *chulevy*. Meno je známe u Rusov (*chalava*), Poliakov (*cholewa*) a Lužičanov, ale nepoznáme jeho pôvod.

Súkenné nohavice s remennou hornou časťou sú *šaraváry* alebo *šaryvary*. Poznal ich Jiří Palkovič a podľa neho (resp. Kotta) M. Kálal. Známe sú všade u Slovanov. Prevzali sme ich azda od Iráncov. Boly to široké *gate*, sviazané pri kolenách.

Rubáš s rôznymi obmenami tvaru je známy u všetkých Slovanov. Je to u nás v ženskom kroji pláténá bielizeň pod sukňou. Inde u Slovanov je to dlhá košeľa.

Rubáš je slovanského pôvodu. Ešte aj dnes si ho môžeme ľahko spojiť so slovami *ob-rúb-iť*, *ob-rúb-a*, *v-rúb-iť*, *vrúbok*, *s-rub*, spodná časť látky čiže nice je *rub* a „naopak“ je *na ruby*. Je tu, pravdaže, súvislosť so slovom *rúb-ať*. V litovčine pokrvné slovo (*rumbas*) značí „pruh“, t. j. niečo „odrubaného“, v nemčine zas „kraj“, „okraj“ (*Rand*) a „ruvať, fahať, trhať“ (*raufen*).

Zaujímavé je, že Maďari tento koreň prevzali pre svoje slovo, značiace „rozbiť, pokaziť“ — *romb-olní* (zo slovan. *roq-*).

Pôvodne to teda bol odev len tak slobodne „odrubaný“ a sošitý. U Rusov je to vrchná voľná košeľa (*rubáška*, *rubacha*), u Poliakov a aj u nás úmrtný odev.

Čechlíček (letná suknička?), známy Jánovi Kollárovi (M. Kálal), je v rozličných jazykových tvaroch známy u všetkých Slovanov (*čechľb*). *Čachol* je u nás sukňa prišitá na rubáš; dakedy sa hovorí aj *džachol*, dnes už len „cigánska sukňa“ (Liptov). V Panónii a Zátísi sú aj miestne mená *Csaholy* zo sloven. *Čachľb*, resp. *Čachľb*, ale nevieme, či s týmto menom súvisia (viď môj *Sloven. juh*... II, 98). Význam mena *čechľb* sa u Slovanov všelijako mení; u Bulharov sú to čo viac ženské črievice. Jeho pôvod tiež nie je jasný.

Niederle (I. 2, 444) pokladá za najstarší typ rúcha dlhý rubáš, ktorý bol odevom chlapov i žien; dnes ho u nás nosia len ženy. Všelijako sa obmeňoval.

Pre *košeľu* máme latinské slovo (*casula*). Slovinci ju volajú *srajca*, *sračica*, Rusi *soroka*, *soročka*. Zapísaná je už v XI. stor. Nie je to však slovo slovanského pôvodu, lež pochodí azda zo stredovekej latinčiny (*sarca*). Dnes v slovenčine tohto slova niet, ale starí Slováci v Panónii ho zrejme poznali, lebo meno obce *Szerecsény* v Rábskej stolici je najskôr zo *Sračin* k *sraka*; v širokom okolí je tu viac zamestnaneckých obcí (*Sloven. juh* II, 476—7).

Sukňa patrí azda k slovu *súkno* a nosili ju aj chlapi. Bol to dlhý odev z vlnenej látky, akási tunika. Od nás ju prevzali Maďari (*szoknya*). Tento odev sa rozlične ozdoboval podľa majetkových pomerov a dôstojenstva.

České *kalhoty*, západosloven. *galoty* sa prevzali zo západu, z latin. *caligae*. Bol to pôvodne druh obuvi spodnej časti nôh (Niederle I. 2, 440). V cirk. slovan. *kaliga* (z gréc. *kaliga* a tu z latin.) je obuv.

Kňazská tunika *kotyga* zo stredoveko-latin. *cotuca* je známa u južných a vých. Slovanov. V sloven. miestami *prtok* je obrus (M. Kálal 553). U Slovincov *prt* je uterák. V ruštine a poľštine (*portki*) sú to gate. U starých Slovanov bol to odev vôbec (Niederle 436). Súvisí s čes. *prtati* „plátať“. Veľmi staré vrchné rúcho, dlhý kabát, sa volal *svita*, *svitka* a dodnes sa tak volá u Ukrajincov a južných Slovanov. Patrí k slovesu *viť*, *vijem*, *svíjať* a je teda domáceho pôvodu, t. j. to, čo je uvité, svité. Pokravný mu *kabát* a s ním aj *kabanica*, *kabaňa* a p. pochodia z východu. Odtiaľ

prišiel a to dost neskoro *župan*. *Halena* (-ina) prišla z osmančiny, (tu je to „koberec“).

Kožuch súvisí s *kožou* a *táto* s *kozou*. Všetko je slovanského pôvodu. *Šuba* je však arabského pôvodu. Rovnakého pôvodu je aj *župa*, *župica*, *župan* a tiež *juška*, *jupa*, *jopa*, ale prešly k nám rozličným prostredníctvom a to *šuba* a *jupa* azda nemeckým, *župa* azda románskym (ib. 464). Sú to tie isté slová, len s rôznym začiatkom podľa jazyka, prostredníctvom ktorého sme ich prevzali.

Pás (psl. *pojaso*) je indoeuropejský. Pôvodne to bol obväz plodičiel, neskôr opasok, *pás* a to už na konci pohanských čias (466). Pôvodné pásy boli tkané, bez praciek; ovíjaly sa okolo tela. Mužskí si naň vešali zbrane a iné veci, ženské zas si naň vešali taštičku s toaletnými potrebami. Keď to bola väčšia taška, volala sa *moštna*, známa v cirk. slovan. v pamiatke veľkomoravského pôvodu (Besedy pápeža Gregora). Slovo toto je praslovanské.

Plášť bol silnou, ploškou prikrývkou. Je tiež domáceho pôvodu (ku *plash-*). Maďari ho prevzali ako *palast*.

Kožušník sa u nás miestami volá *grznár*, ovčia kožušina *grzna*, *grzno*. Pôvodnejší tvar je *krznár*, *krzno*. V X.—XI. stor. je *krzno* kniežací plášť. Zdá sa, že *krzno* (*krözno*, *körzno*) je slovanského pôvodu a že prešlo na západ (lat. *crusna*, *crosna*, *crusina*, nem. *kürsen*). Azda tento plášť je tým typicky slovanským odevom, ktorý sa na západe volá (lat.) *sclavina* a p.

Huňa (*guna*, *guňa*) je známa všade u Slovanov, ale slovanského pôvodu nebude. Myslí sa, že pochodí z latin. *gunna* „kožušina“ (je aj v gréčtine).

Mantel je, pravdaže, z nemčiny a tu z latin. (*mantellum*). U južných a vých. Slovanov bývajú ešte aj iné slová pre „plášť“ a pod. cudzieho pôvodu.

Staroslovienska *riza* bola dlhým bohoslužobným a tiež svetským rúchom. Pôvod slova nie je celkom jasný, ale je to azda predsa len slovanské slovo, ktoré prešlo aj do nemčiny (*rīsa*, *rīse*).

Poňva je u nás a od nás u Maďarov najmä plachta na voz, ale u starých Slovanov bol to mužský odev a tiež prikrývka, u žien asi široká zástera (ib. 485). Starší tvar je *poňava*. Je slovanského pôvodu. *Poňavica* je aj v starosloviens. preklade evanjelií (Zograf-

ský kódex); používa sa za slovo *plástanica*, ktorým sa označovalo jemné plátno, ktorým sa zakrúcali mŕtvi, napr. *i priimō tělo iosifō, obitō e poňevicejō čistojo* (Mat. 27, 59, Zogr.) — Jozef snal telo a zavinul ho do čistého plátna.

Odev vôbec sa volal *rucho*, psl. **odědja, ostegō, ostežb*.

Rúcho sa spája so slovom *rušit* „hýbať“ a tiež *r(u)vať*. Niekedy sa myslí, že to bol odev, ktorý sa stiahol z pobitých nepriateľov. Niederle (436) myslí, že to azda bol vrchný odev, lebo slovo prešlo do gréčtiny v značení dlhej tuniky. Tak sa, hovorí, volala aj nevestina výbava. Tak sa, pravda, volá na našich dedinách aj dnes: *ideme po rúcho* — po výbavu (pred svadbou), *idú s rúchom* a pod.

Psl. **odědja*, starosloviens. *oděžda* a odtiaľto takto v ruštine, po slovensky zneje *odedza*. Pôvodne je to vôbec *o-de-v k o-die-t* (*oděv, oděti*) vôbec. Dnes napr. v Liptove je to plátno, ktorým sa matka zakrúti, keď drží dieťa v perinôčke na rukách. Je to slovo veľmi staré.

Ostegō, ostežb by u nás znely *osteh, ostež*. V starej sloviensčine sa takto volaly šaty. Niekedy sa myslí, že sa tým pôvodne označovali slamenné plášte. *Stehovať, steh, stehy* sú nám slová známe aj dnes. V pokrvných jazykoch sa od tohto koreňa tvoria slová významu „nabodnúť, ostríť; pichať, hrot“ a p.

Šat pôvodne nemal dnešný široký význam, lež asi taký ako *šatka, šata*. Známý je len u západných Slovanov. Možno, že sme ho prevzali z germánčiny.

V starej sloviensčine sa *rúcho* volalo aj *usmō: črbrvljenomō usmomō* — *šarlátovým rúchom* Hom.-Mih. (Miklosich, Lex. 1066). Inak toto slovo značilo „obuv“.

Najprimitívnejšou látkou odevu bola kôra. V gréčtine slovo pre „šat“ (*lópé*) súvisí s našim *lúpať*, t. j. kôru; viď slovan. obuv *lapy*. Ďalším stupňom bolo pletenie z lyka; pletly sa pásy a možno plášte. V indoeurospkých jazykoch býva súvislosť medzi pletením a tkaním.

Od toho istého základu, ktorý je v našom *rázga* „prut“, pochádza litovské sloveso pre „plieť“ a staroindické pre „povraz“ (Trautmann 245).

Sraka (košľa) bola už tkaná. Je z latinčiny, ale súvisí s gréckym slovom pre „pletenú ohradu“ a „sieť“ (Meringer).

Z látok prichodí ďalej ovčia *vlna*, ďalej *žihlava, lan, konope*, z ktorých sa tkalo *plátno* (psl. **poltno*), ktorým sa u starých Slovanov platilo pri výmennom (porov. *mena, menit peniaze*) obchode, u nich obvyklom. Z toho je potom aj naše sloveso *platiť*. Meno plátna je odtiaľ, že sa toto skladalo; dosvedčuje to pokravné nemecké slovo *fallen* (porov. ľudové *faldy* — z nem.). Sem patrí aj *zá-plat-a* a *plát-ať*.

V historických časoch výroba odevu stojí už na vysokom stupni.

Izraelský kupec Ibrahim-Ibn-Jakub píše v 2. pol. X. stor. o Prahe a o odevu poznačuje: „I robia si v končinách Bvjmjy (Bohémie) ľahké šatôčky z tkaniny veľmi tenkej na spôsob sieťoviny“ (J. Jireček, ČCM 52, 1878, 516). O Polabanoch píše, že Bulhari „mosili tesné šaty a opasovali sa dlhými pásmi, na ktorých boli upevnené gombičky zo zlata a striebra“ (tamže 518).

O iných Slovanoch píše: „Obliekajú sa do širokých šiat a len spodná časť ich rukávov je úzka“ (520). Tu je reč o severných Slovanoch.

Podrobnosti o odevu starých Slovanov uvádza L. Niederle (*Slov. starož.* I. 2, 419—486), o ktorého sa tu opierame a na ktorého odkazujeme čitateľa. Upozorňujeme aj na opis J. Jánka (*O pravěku*... 108 a n. a *Národop. věst. čs.* II, 74—5).

CENA A ČESŤ.

Dakto dnes povie, že cena a česť nie veľmi súvisia. Česť má, pravda, veľkú cenu, ale česť nemožno zaplatiť nijakou cenou. A jednako podľa poňatia našich veľmi dávnych predkov česť bola konkrétnym pojmom a cena mala iný význam ako dnes.

Jazykoveda vie, že slovo *cěna* je presne to isté slovo ako latinské *poena*, ktoré značí „trest“; zodpovedajúce grécke slovo značí „cenu za krv“. Rozdiel v hláskach je tu vlastne len medzi *c* a *p*, ale v slovančine i latinčine tieto pochodia z rovnakého jazykového podkladu. O tom sa šíriť nebudeme.

Slovo *cěna* značilo pôvodne krvnú pomstu a vykúpenie z nej. Keď u starých Slovanov niekto dakoho zabil alebo ťažko poranil, najbližší pokrvní postihnutého — syn, brat atď. — mali povinnosť pomstiť ho. Pomstilo sa aj zvädzanie vydatej ženy a zlodejstvo; tieto hriechy sa u Slovanov trestaly nemilosrdne. Každý z uvedených zločinov sa musel odčiniť krvou alebo vykúpením. Nemuselo sa to stať hneď. Dakedy to išlo tak ďaleko, že sa pomstil až vnuk na vnukovi. Ten, na kom sa bolo treba pomstiť, sa volal *vrah*; toto slovo značilo pôvodne nepriateľa, ako dodnes v ruštine a u južných Slovanov. Spomeňme si na naše slovo *vražiť, nevražiť*, ktoré má ten istý pôvod ako *vrah* a neznačí „zabiť“, ale „nepriateľiť sa“. Keby takého dávneho slovanského „vraha“ neboli zabili, duša postihnutého by nenašla pokoja. „Vrah“ sa mohol vykúpiť. Za človeka sa zaplatilo obyčajne 20 kráv alebo plátno atď. Táto výkupná hodnota sa u starých Slovanov označovala slovom *cěna*. Tu teda bol ten pojem trestu, ako ho označuje grécky i latinský význam toho istého slova. U starých Rimanov a Grékov ostal starý význam, kým u Slovanov slovo *cěna* si rozšírilo význam na všetky hodnoty.

Pri vykupovaní z krvnej pomsty sa platidlá, t. j. kravy, ovce, plátno, *čítaly*. Slovo *čítať* pôvodne značilo len počítať, rátať tak ako dodnes u starších slovenských ľudí sa peniaze čítajú. Starí Slovania v dávnych časoch nepoznali písmo a čítať v našom smysle nevedeli. Čítali teda tovar, statok atď.

Základ slova *čít-at* máme aj v slove *česť*. Vysvetlíť, ako sa od *čít-* pride k *česť*, je špeciálne odborný pochod; tým sa tu nebudeme zdržiavať. Isté je, že *čítať* a *česť* majú ten istý základ — *čbt-* — a že sú pokrvné.

Ako sa teda od pojmu *čítať* (= rátať) pride k pojmu *česť*? To práve súvisí s krvnou pomstou. *Česť* bola hodnotou, ktorú pri vykupovaní z krvnej pomsty ako pokutu bolo možno žiadať a ktorú teda bolo možné „čítať“ v tovare, statku a pod. Pomstiť postihnutého či už zabitím „vraha“ — nepriateľa alebo za cenu, bolo čestnou povinnosťou rodu atď. Od konkrétnej hodnoty k abstraktnej je už len skok. Slovanský život sa vvyvíjal, krvná pokuta prestávala, staré slová ostaly, ale dostaly novú náplň.

Neodborník bude krútiť hlavou, keď poviem, že so základom slova *cě-ně* súvisí aj naše slovo *ča-ka-ť*, v nárečí *če-ka-ť*; starí Slovania i Slováci mali aj slovo *ča-jať* (porov. sloven. priezv. *Ča-jak*) vo význame „čakať“. Začiatočné *č* je z pôvodnejšieho *k*; všimnite si, že v slove *ča-ka-ť* je aj slabika *-ka-*, ktorá je v zásade toho istého pôvodu ako prvá slabika *ča-*.

Zabrdli sme trochu viac do odbornejšej jazykovedy. Chceme čitateľa len priviesť k inému slovu, ktoré je so slovom *ča-ka-ť* pokrvné. To je slovo *ka-ja-ť*.

Máme teda *ča-ka-ť*, *ča-ja-ť* a *ka-ja-ť* popri sebe ako pokrvné slová. A jednako rozdiel medzi pojmom „čakať“ a „kajať“ sa nám dnes zdá veľký. Z toho istého koreňa je aj slovo *cě-ně*. Po tom, čo sme si povedali, pochopíme súvislosť ceny s kajaním. K slovám *čakať*, *čajať* si treba pripomenúť, že im zodpovedajúce grécke slovo značí „platiť a strežať“, kým v starej indičtine „trestať“ (čajatě = on tresce) i „pozorovať, túžiť, hroziť sa, báť sa“, v lat. „hľadať“. Máme tu teda významy: *trestať*, *platiť*, *strežať*, *pozorovať*, *čakať*, *kajať*. Platilo sa za odčinenie zločinu, ktorý podliehal krvnej pomste. Trestalo sa vykúpením-cenou, platením. Čakať a čajať značily pôvodne tiež „strežať, pozorovať, trestať“ a „platiť“ i „túžiť“.

Ten, kto musel vykonať pomstu, čakal niekedy dlho, kým zastihol „vraha“, ktorý sa musel skrývať. Tak je to aj dnes v niektorých balkánskych krajoch. Vyčkávanie je už dosť veľkým trestom pre oboch. Zo striehnutia, vyčkávania na pomstu vyvinul sa napokon význam čakania vôbec. Pre význam „čakať“ mali Slovania slovo, ktoré by u nás znelo „ždat“; takto žije dnes v ruštine.

VDOVA.

Keď umrie muž, jeho žena sa stáva osamotenou. V mnohých rodinách sa trhajú sväzky medzi ňou a mužovou rodinou. Ak býva u nej, stáva sa neraz akýmsi otrokom. Nemá v nej absolútnu oporu, akú mávala za mužovho života. Ak nemá staršieho syna, nemá

ochrancu a zástancu. Jej sociálne postavenie nie je hodné závidenia. Príkladov v každodennom živote je veľa. V dejinách a v literatúre sa o tom dočítame práve dost.

Podivuhodné je, že sa toto zvláštne sociálne postavenie vdovy vyznačuje v jazyku aj tvarom slova.

Väčšina slov najbližšieho rodinného pokrvstva sa v slovanských a iných indoeurospkých jazykoch charakterizuje tým, že v zakončení má spoluhlásku *-r-*. *Otec* je v latinčine *pater*, podobne aj v gréčtine, v nemčine zas *Vater*. Slovania tu majú slovo *otec*, ktoré je v základe takého typu ako *tata*, *mama*, t. j. pochodí z familiárnej reči a to z pôvodného *atta*, ktoré značilo tólko ako naše „starý“. Odtiaľto pochodí aj meno húnskeho vodcu *Att-ila*.

Nedostatok slova, ktoré by zodpovedalo latinskému *pater*, sa vysvetľuje tým, že u Slovanov v predhistorickej dobe bolo vývinové štádium, keď pojem „otec“ nebol známy a keď sa rody utváraly na matrilinárnej zásade, t. j. keď v rodových záležitostiach rozhodovala matka. Premena matriarchátu v patriarchát, keď zasa otec má rozhodujúce slovo, sa kladie dakedy do doby, keď Slovania už tvorili samostatnú jazykovú a kultúrnu oblasť (V. Husa, *Epochy českých dějin*, Praha 1949, 2. vyd., str. 31—32). Poukazuje sa na súvislosť medzi slovanským „otec“ a ugrofinským „ata“ (ib.). Porovnajme si toto *ata* s našim *tata*, *tato*.

Bol tu teda, zdá sa, dobrý *ata*, t. j. asi ako *tata*, *tato*, ktorý v rodine nevládol.

Spoluhláska *-r-* je aj v slovách *mater*, *sestra*, *dcéra*, *dever* (veľmi staré slovo!), *svokor*, *svokra*, *nester* (*neter* je výtvor V. Hanku). Osobitne stojí *syn*.

Vdova do tohto systému nepatrí. V gréčtine podobné slovo značí „nevydatá, panna“, v starej indičtine (*vidhava*) a v germánčine (nem. *Witwe*) je to isté značenie ako v slovančine. Praslovanský tvar bol *vdova*.

V latinčine je *vidua* a je to „žena nemajúca muža“. Zaujímavá je v latinčine súvislosť s prídavným menom a slovesom. Sem patrí príd. meno *viduus* so značením „olúpený o niečo“ a sloveso *di-vido* „rozdeliť, oddeliť, odlúčiť“. Vidíme teda, že pôvodný význam koreňa tohto slova je „odlúčiť, oddeliť od niečoho, oddelený, odlú-

čený“. Vo väčšine jazykov slovo *vdova* v príslušnom tvare má značenie to isté ako v slovančine, t. j. ženu, ktorá mala muža, ale smrťou je od neho odlúčená, stratila ho. V gréčtine je to žena, ktorá nemala muža.

V žiadnom jazyku toto slovo nepatrí do systému slov na *-r-*. Už ani *nevesta* do tohto systému nepatrila. Meno *nevesta* súvisí najskôr so slovesom *ved-iet*, resp. lepšie *ne-ved-iet*. Bolo tu v prajazyku spojenie **ne-ved-ta*, z ktorého vzniklo *ne-vēs-ta* (k zmene porov. *jed-ia* oproti *jes-t*). *Nevesta* je v ponímaní našich predkov osoba, ktorá nevie, do akých pomerov ide. Je to nový, polocudzí člen rodu (porov. J. Zubatý, *AfslPh* 16, 406).

Vdova má postavenie ešte horšie. Táto zvláštnosť sa označuje osobitnou jazykovou formou. Tu niet toho *-r-*, ktoré je charakteristické pre pomenovanie členov najbližšieho pokrvenského sväzku. Pokrvstvo sa tu značne rozvážuje a tento stav sa označuje osobitnou formou. Popretŕhané sväzky v rodine, pôvodne v rode, — popretŕhané v jazyku!

Vdovec sa nevyznačuje nijakým osobitným sociálnym postavením. Je chlapom, ako bol pred ženinou smrťou. Úcta, ak ju požíval, mu ostáva. Nik naň pre vdovstvo nezamevrie. Ak chce so ženinou rodinou zachovávať pokrvenské styky, môže, ak nechce, nemusí. Tieto zachovávajú skôr deti.

Máme, pravda, slovo *vdovec*, ktorým sa označuje nový stav mužského. Je to však novšie slovo a odvodzuje sa od slova *vdova*. Je to slovo len prirobené k slovu *vdova*, aby tu bol paralelizmus. Najstarší jazyk ho nepoznal. Nemohol ho ani poznať, pretože za pohanských čias pri mnohoženstve pojem *vdovec* bol neznámy. Keď z viacerých žien umrela jedna, jej muž, ktorý bol súčasne mužom iných žien, nestáva sa *vdovcom*. Muž neumiera dobrovoľne pre svoje *vdovstvo*, kým *vdova* u starých Slovanov volila si dobrovoľnú smrť obesením pri pohrebe svojho milovaného muža. Ženy starých Slovanov sa vyznačovali absolútnou odovzdanosťou a vernosťou svojim mužom. Zprávy o tom sú napr. u gréckych spisovateľov. Maurikios na konci VI. stor. píše, že ženy Slovanov „sú počestné nad všetku ľudskú prirodzenosť, ba že zväčša pokladajú smrť svojich mužov za svoju vlastnú a obesia sa dobrovoľne, ne-

pokladajúc vdovský stav za život“. Ibrahim-Ibn-Jakub v 2. pol. X. stor. píše o slovanských ženách: „Ih ženy, keď sa vydajú, nedopúšťajú sa cudzoložstva“ (J. Jireček, ČČM, 52, 1878, 521). Naproti tomu staročeský kronikár Dalimil (zač. XIV. stor.) píše, že starí Česi „jeden obyčaj zlý mali, že manželstva nedržali...“ (Mourek, Kronika *Dalimilova*, 2. vyd. 1910, str. 6).

Postavenie ženy vôbec v rodine u starých Slovanov nebolo utešené. Po smrti svojho ochrancu volila radšej smrť, ako trpký údol vdovy a otrockej robotnice rodu (J. Janko, O pravěku slovan. 160—1).

Zaujímavé je tu, že pre osobitné funkcie máme tu celkom zvláštne slovo (porov. k tomu Kr. Nyrop, Gram. IV, str. VI.).

HOLOMOK.

„Ty holomok!“ povieme všetečnému chlapcovi a už si ani veľmi neuvedomujeme, čo tým myslíme. V Bernolákových časoch *holomok* bol mestským sluhom. V prenesenom význame sa tým myslel človek neporiadny, zlý, mrzký, ako sa povie naničhodník. Tak je to v Bernolákovom Slovári (I, 751). Sem patrí sloven. priezvisko *holomán*.

U starých Čechov *holomek* bol neženatý mladík a tiež služobník. V knihe Rožmberskej sa píše: *Pohnal mě holomkem* (ako mladíka) a *já paní jmám*. U mastičkára sa mastičkár hlási za služobníka a hovorí: *Mistře, jsem ti dvorný holomek*. Služobník krajinského (zemského) úradu alebo aj súdu sa volal *zemský holomek*. Bol to teda akýsi dráb.

Služobník, pravda, nemusel byť len pri úrade, ale bol aj pri katovi. Pomocník katov sa tiež volal *holomek*. Aj pomocník úradného chytača psov sa takto volal.

V starom jazyku bolo aj prídavné meno *holemý* a značilo „veľký“, podstatné meno *holemost* u starých Čechov značilo „veľkosť“ (Gebauer, *Stč. slovník* I.). Pred polovicou XII. stor. bol tvar *golēm*. Dodnes v bulharčine je celkom bežné slovo *golēm* v význame

„veľký“. V srbochorvátčine je práve tak *golem*, ale málo sa používa, a tiež *golemo* „veľa, veľmi“, v národnej poézii *golijemno blago* je „veľké dobro, veľký majetok, poklad“. V nárečovej ruštine je *gal'jama* „veľmi, veľa“. V starej poľštine sa povedalo *golemszy* (čítaj *golemszy*) a značilo to „väčší“ (Berneker SEW).

Litovčina, ktorá je z indoeuroopských jazykov slovančine najbližšia, má aj sloveso *galėti* a značí to „fyzicky môcť“ a *galia* zas je „sila“, v iných indoeuroopských jazykoch je tiež značenie „môcť, mať cenu“ (Walde LEW 359).

Koreňom tohto slova sa teda označuje niečo silné, veľké, čo má silu, hodnotu, cenu, čo *môže* niečo urobiť.

Náš starý jazyk akiste upotreboval toto slovo asi v takom značení ako iné slovanské jazyky a ako český. Staročeský *holomek* bol mladík a služobník. To značí, že to bol silný, zdravý človek, ktorý má hodnotu ako dobrý pracovník, ktorý môže vykonať veľkú prácu. Význam tohto slova sa potom prenáša. Napokon na pôvodné značenie sa zabúda a z „mladíka“ i „služobníka“ stiera sa význam na „naničhodníka“, ktorý, pravda, tiež môže mať silu, ale toto sa už necíti.

MILÝ, MILOSTIVÝ, MILOSRDNÝ A MILOVAŤ.

Keby sa povedalo, že *milý* značilo voľakedy „útrpný, dobročinný, štedrý“, iste by sa každý začudoval. Keby ste dakomu povedali, že je *milostivý* a pritom by ste mysleli, že je *milosrdný*, čudne by sa na vás pozrel. A veru v IX. stor. v preklade staroslovienskeho evanjelia slová *milō mi jestō narodō* Mk. 8. 2 neznačia „milý mi je národ“, ale „*mám útrpnosť s ľudom; mám ľútosť nad ľudom*“, v slovenskom preklade „*ľúto mi je zástupu*“.

Milostivō, t. j. dnes naše *milostivý*, značilo „milosrdný, súcitný, útrpný“. Povedzme si výraz: *Bože milostivý!* a vidíme, že namiesto neho môžeme povedať *Bože milosrdný!* Pôvodnejší je tvar *milostivý*. Složenina *milosrdný* je preklad latinského *miseri-cors*, pričom *misereri* značí „zmluvať sa, zľutovať sa“, kým *-cors* súvisí s *cor*,

gen. *cordis* „srdce“ a tak isto aj naše *-srd-* súvisí so slovom *srd-ce*. Slovo *milosrdný* vzniklo teda v západnej kultúrnej sfére. V staroslovienských pamiatkach býva *milosrdō*, ale neskôr sa vytýska slovom *milostivō*, a tak isto za *milosrdovati* býva *milō byti*, t. j. zmilovať sa nad niekým. Slovo *milosrdō* a pod. patrí do veľkomoravskej epochy staroslovienskej kultúry. Na V. Morave v tomto význame očividne — podľa dnešného ešte stavu — mohlo sa povedať aj *milostivō* vo význame „milosrdný“. V neskorších odpisoch starých textov sa vznáša slovo *štedrō*, ktoré u nás žije ako *štedrý*.

Slovo *milovati* malo tiež význam celkom inakší ako dnes; značilo: „mať s niekým útrpnosť, zmilovať sa“. *Pomilovati kogo* značilo „zmilovať sa nad niekým“. V neskorších odpisoch staroslovienských textov sa tieto nahrádzajú slovom *uštedriti*. Slovo *milost* značilo „milosrdenstvo“ a tiež „almužna“; v neskorších odpisoch sa nahrádza slovom *štedrota* a to u južných Slovanov (V. Jagić, *Entsteh.* 289, 362, P. J. Šafárik, *Über den Ursprung* ... 37).

U západných Slovanov *milost* značilo aj lásku; tak u starých Čechov a dodnes u Poliakov.

Naši predkovia si krstné meno *Clemens-Klement* preložili ako *Milost*, t. j. milosrdný človek, zľutovník. V staročeskom Sekvenčionári sa prekladá *Tu sancte Clemens* na *Ty svatý Milostivče* (Sekve, 55^a, Geb. Stč. sl. II, 362), t. j. nominatív k tomu *Milostivec*.

Za naše *milovať* sa u južných Slovanov povie *ljubiti* (vyslov *ľubiti*) a toto má aj význam „bozkávať“. Častejšie u Srbov a Chorvátov vo význame „milovať“ býva „voliti“. U nás tiež sa povie *ľúbiti* v značení „milovať“. Zaujímavé je, že Litovci pre význam „milovať, láska“ majú slová, odvodené od koreňa, ktorý je u nás v *mil-*, napr. *mýliu* je v litovčine „milujem“.

Koreň je tu *mi-* a ten istý je v slove *mir* „pokoj, svet“ (vesmír). V iných indoeuropejských jazykoch bývajú tiež slová, odvodené od tohto koreňa a značia v latinčine „jemný, mierny“ a pod. (*mitis*), v starej indičtine „veselý, občerstvený“, v cymrištine aj „milosrdný“ a i. (Walde 488—9).

Slovo *milovati* bez predpony v staroslovienských pamiatkach

je veľkomoravským prvkom. Je v Sinajskom žaltári, v Privete k evanjeliu a v I. staroslovienskej legende o sv. Václavovi.

Stará sloviénčina, ako sme povedali, mala tvar *pomilovati* so značením „zľutovať sa, zmilovať sa“. Vo zvolaní „Gospodi, pomiluj!“ — „Pane, zmiluj sa“ má tento význam. V hymne „Hospodine, pomiluj ny!“ je „pomiluj“ starosloviensky prvok (M. Weingart, *Rukovět II*, 455).

MUČENÍK, UČENÍK... A POVERENÍK.

Môžete si trápiť hlavu, prečo píšeme práve o mučeníkovi, učeníkovi a povereníkovi a prečo ich dávame k sebe. Ich obsah je preda každému zrozumiteľný. To je pravda. Len ich forma nie je už taká jednoduchá a táto nám prezrádza niečo veľmi zaujímavého.

K mučeníkovi a učeníkovi si musíme pripojiť ešte aj boženíka a modleníka a napokon veru aj povereníka.

Pokiaľ ide o formu, iste ste si povšimli, že Česi nepíšu *pověřeník*, ale *pověřenec*. My, pravda, tiež máme slovo *poverenec*, ale cítime dnes malý rozdiel medzi povereníkom a poverencom. Povereník je dnes druh ministra, kým poverenec ostal verný svojmu starému značeniu, ktoré mal aj povereník. J. Štöle (SR XIII, 7—17) písal o týchto slovách a uviedol na ne príklady z literatúry. Slovo *povereník* sa podľa neho vyskytuje v slovenčine asi od štúrovských čias, keď sa u nás tvorily slová na *-ik* (*predsedník*, *výborník* a i.) mechanicky podľa ruských slov typu *sviaščennik* (kňaz), *poslannik* (vyslanec) a i. To je možné. Je to v súlade so zvýšeným pestovaním slovanskej vzájomnosti u Slovákov, s literárnymi a osobnými stykmi vtedajšej slovenskej inteligencie s ruskou literatúrou, vedou a s ruskými činiteľmi a so zvýšeným zápalom pre slovanskú myšlienku vôbec. Boly tu styky nielen s Rusmi, ale aj s južnými Slovanmi. Pripomeňme si, že Štúr si svoje meno písal *Ludevít* a to podľa srbochorvátskej formy *Ljudevít*. U nás sa toto meno používalo vo forme *Ludvík*, *Ludvik* alebo *Lajoš* (z maď.) a v ľud. sa

takto používa aj dnes. Tvar ména *povereník* mohol vzniknúť napodobnením aj srbochorvátskych slov typu *poslaník*, *osudjeník*, *poturčeník* a pod., v slovin. aj *trpljenik* „martyr“, *ljubljenik* (vyslov *ľubľenik*), ale aj *ljubljenec* „oblúbenec, miláčik“.

Slovo *povereník* nie je teda od pôvodu čisto slovenským útvarom. Koncové *-ik* je tu alebo od južných alebo od východných Slovanov. Je jedným zo svedectiev kultúrnej orientácie Slovákov asi v štúrovských časoch.

Slovo *povereník* sa odvodilo od slovesa *poveriť* a to od jeho prídavia minulého trpného *poveren-ý* príponou *-ik*.

Rovnako sa utvorily aj slová *mučeník*, *učeník* a potom aj *boženík* a *modleník*. Základom týchto slov sú slovesá *mučiť*, *učiť*, *božiť (sa)*, *modliť sa*.

Najstaršími z nich sú *mučeník* a *učeník*. U nás v slovenčine sú najviac obvyklé tieto formy. V češtine bývajú aj *mučedlník*, *učedlník*, *mučenník*, *učenník*, *mučedník*, *učedník*. Vplyvom cirkevnej češtiny sa u nás tiež dakedy zjavujú tvary ako *mučedelník*, *učedelník* a *mučedlník*, *učedlník*. Uvádza ich aj Bernolák (Slowár). České *mučedník* vzniklo zjednodušením z *mučedlník* a toto zas podľa dosť veľkej skupiny slov na *-dl-* (*kadidlník* a i.). Tu teda máme svedectvo vplyvu českého cirkevného jazyka u nás.

Zaujímavé sú tvary *mučenník*, *učenník*. Dodnes mená ľudí, ktorí robia nejakú prácu, sa tvoria príponou *-enník*: *súkenník* donedávna, teraz *súkeník*. V Žilinskej knihe je priezvisko *Sukenník* r. 1451 a i. Podľa toho slová *mučenník*, *učenník* musely by označovať mučiteľov a učiteľov, t. j. tých, ktorí príslušnú prácu vykonávajú. Tohto značenia tu nikdy nebolo. Vidíme z toho, že *mučenník*, *učenník* je len pretvorením tvarov *mučeník*, *učeník*.

Tvary *mučeník*, *učeník* pochodia z prídavia min. trpného *mučen-ý*, *učen-ý* k slovesám *mučiť*, *učiť*. Prípina *-ik* sa pripína k tvarom prídavia minulého činného len vo východnej a južnej slovančine. U západných Slovanov v takýchto prípadoch býva zakončenie na *-ec*. Porovnajme si naše slová na *-ec* s južnými a východnými na *-ik*. Tak v slovenčine máme slová *poslanec*, *vyvolenec*, *zapredanec*, *utopenec*, *poturčenec*, *vyslanec*, *nekrštenec*. Všade tu máme útvary na *-en-ec* k príslušným slovesám *poslať*, *vyvolať*, *zapre-*

dať, *utopiť*, *poturčiť*, *vyslať* a p. U južných a východných Slovanov je tu vždy *-ik*: *poslaník*, *izvoleník*, *izbraník* (obe slová v starej slovienčine), *utopljenik* (srbch.), *poturčenik* (tiež), *nekrštenik*, starosloviens. *osozđenik*, naše *odsúdenec* a pod.

Slovo *izvoleník* „vyvolený“, známe v starej slovienčine (Pražské zlomky hlaholské a Frizinské pamiatky), prešlo aj do starej češtiny (Hradecký rukopis a Legenda o 10.000 rytieroch zo XIV. stor.), ale inak tu býva *zvolenec*.

V slovenčine bezpečný doklad na slovo *mučeník* je už r. 1113 v zuborskej listine. Ide tu o meno obce *Mučeníky* (Močenok) v Nitrianskej stolici. O akého mučeníka tu šlo? O toho, ktorého ostatky našiel Konštantín-Cyriľ v Chersoné a ktoré cez V. Moravu preniesol do Ríma. Je to Kliment, tretí nástupca sv. Petra. Jeho úcta na V. Morave kvitla. Pripomeňme si napr. pokrstenie českého kniežata Borivoja na Svätoplukovom dvore ok. r. 874. Keď Borivoj odchádzal do Čiech, Svätopluk mu dal knaza Kajicha. Po príchode do Čiech založili kostol sv. Klimenta v Levom Hradci. Kostoly sv. Klimenta poukazujú v našich krajoch na stopy cyrilometodejskej kultúry. To isté platí aj o kostoloch sv. Dimitra, patróna mesta Soluna; aj jeho úcta na starom Slovensku bola známa.

V Mučeníkoch (Močenku) je kostol sv. Klimenta. Je aj vo V. Kýri pod Nitrou; meno obce je však maďarského pôvodu. Príznačné je, že stopy cyrilometodejského kultu sú práve blízko Nitry. S týmto kultom je tu pri Nitre aj meno obce Mučeníkov, ktoré nie je slovenského pôvodu, lež prišlo sem s jazykom Cyrila a Metoda, t. j. starou slovienčinou. Meno *mučeník*, pred 2. pol. X. stor. *múčeník*, pochodí u nás a všetkých západných Slovanov zo starej slovienčiny. To isté platí o slovách *učeník*, staročeskom *zvoleník* a staropoľskom *zvolennik* (v stpoľ. je aj *uczennik*, *męczennik*; o *-nn-* viď vyššie).

To sú teda stopy staroslovienského jazyka u nás. Tých je pravda, u nás viac.

Niekedy sa myslí, že v Nitre Cyril a Metod neboli a že vôbec nitriansky kraj, čím sa často — veľmi nesprávne — myslí staré Slovensko vôbec, nemá nič spoločného s cyrilometodejským dielom.

Kostol sv. Klimenta svedčí o stopách cyrilometodejskej kultúry pri Nitre. Lež nielen to! Práve tu je to veľmi dôležité slovo *mučeník* v mene obce, ktorá zasvätila sv. Klimentovi svoj kostol. Náhodá to nemôže byť. Nikde u Slovanov niet obce tohto mena; aspoň v známych soznamoch obcí slovanských štátov ho niet. Je to výrazné svedectvo toho, že v oblasti Nitry cyrilometodejská kultúra bola známa, resp. že bola silná a nechala tu také vzácne doklady svojej existencie do dnešných čias.

Meno obce *Mučeník*, pôvodne azda *Mučeníky*, je dôležité ešte aj preto, že v maďarskom tvare mena sa nezachovala nosová samohláska, t. j. po maďarsky nie je *Moncsonok*, ale *Mocsonok* zo sloven. *Mučeník*-. Nosovky sa v slovenčine stratili okolo r. 950. Pretože maďarčina nezachovala nám tu starú slovenskú nosovku, značí to, že Maďari pred r. 950 neprišli do styku s touto obcou, aspoň nie nejako trvalejšie. Jej meno prevzali až voľakedy po r. 1000, keď už Slováci mali tvar *Mučeník*- a nie starý *Močeník*- (s nosovkou). To isté platí napr. aj o mene vrchu Zobor. Keby ho Maďari boli významnejšie poznali pred r. 950, museli by ho volať *Zombor*. Správny sloven. tvar je *Zubor*; dnešný tvar je z maďarskej obmeny. Na tomto vrchu bol významný benediktínsky kláštor. Maďari ho nezasiahli ešte ani na začiatku XII. stor., lebo medzi menami dôležitých jeho činiteľov r. 1111 niet maďarského mena. Meno *Zubor* sa podľa slovenských pravidiel skloňuje v latinskej listine ešte aj v XIII. stor.: *abbati de Subro* 1235 (PRT I, 740), t. j. opátovi so Zubra. V sloven. sa *Zubor* skloňoval: *Zubra*, *Zubru* atď. Pisár listiny to poznal a zapísal tvar bez tzv. vkladnej hlásky -o- podľa živej slovenskej výslovnosti. To je svedectvom toho, že si Slováci toto svoje kultúrne stredisko dlho zachovávali.

Vidíme teda, že slovičko *mučeník* má pre naše kultúrne a politické dejiny neobyčajne veľký význam, súc pamätnikom našej slovanskej kultúry IX. storočia.

Slovo *učenik* dosvedča to isté, len sa nám nedosvedča tak významne ako slovo *mučeník*. Slovo *zvolenik* nemáme v našich písomných pamiatkach.

Slová *modleník* a *boženík* u ostatných západných Slovanov neexistujú. Sú to len slovenské slová. Nemáme nijakých svedectiev

na to, že by boly prišli k nám od južných Slovanov; títo ich nepoznajú. Vytvorily sa podľa vzoru slov *učenik* a *mučeník*. Bolo to tým ľahšie, že patria do tej istej vrstvy kultúrnych slov, t. j. do vrstvy slov, spojených s náboženským životom. *Boženík* nie je pravda, cirkevným činiteľom. Poznáme ho už r. 1451 zo zápisu pred radou mesta Žiliny a potom z r. 1453 atď. Funkcia boženíkov bola veľmi vážna. Boli to sprisahani — *boženi* — ľudia, ktorých svedectvo napr. pri súde malo veľkú vážnosť. Tak v zápise pred radou mesta Žiliny z r. 1453 boženici Michal Prchala a Matúš Švec svedčia, že Nikloš Polák riadne vyplatil svojej dcére Dorote a vnukovi Martínovi 50 zlatých. Boženíkov si mestská rada zavolať svedčiť „pre lepšie svedomie“ (V. Chaloupecký, *Knihy Žilinská 103 a n.*). V zápise z r. 1460 je výraz „naš męštěnin *boženyj*“, t. j. sprisahaný. Prekladateľ Magdeburského práva Václav z Kroměříže (r. 1473) píše *božejnik*; aj v zápisoch rady mesta tak býva (str. 122, 124). Pôvodnejší tvar je zrejme *boženík*. V Žilinskej knihe sa prisaha volá *božba* a „prisahať“; sa povie *božit*. Dodnes je známe slovo *božit sa*, *zabožit sa*, t. j. vlastne prisahať na Boha. Súvislosť s náboženským životom tu teda je.

Modleník (praeorator) je u nás známe slovo (Bernolák). České slovníky ho neuvádzajú. Starí Česi vo význame prosebníka mali slová *modlík*, *modlitevník* a *modlič* (Gebauer, *Staročeský slovník*).

Ako najstaršie a bezpečné prevzatia zo starej slovienciny nám ostávajú slová *mučeník* a *učenik*. Máme tvar *učenec*, ale jeho význam je špeciálny. U starých Čechov bol to aj remeselnický učen, nikdy vžak učenik v cirkevnom smysle. Starí Poliaci mali aj pre mučeníka tvar *męczeniec* a pre „zvolenika“ aj *zvoleniec*. Čeština má tiež (*v*) *zvolenec*. Aj z tohto vidíme, že západná slovančina cítila tvary na -ik ako cudzí prvok a vyhýbala sa im.

Peknú štúdiu o týchto slovách napísal Ed. Čech, *Učenik-mučeník-zvolenik* (Studie ke vzniku staročeské církevní terminologie.), vo sborníku, venovanom prof. J. Vajsovi „Slovanské studie“ (Praha 1948, str. 174—181). Písal o nich už r. 1939 (Saopštenja i referati, Beograd 1939, s. 15 a n.) pri príležitosti chystaného III. medzinárodného sjazdu slavistov. O túto štúdiu sa opieram, pokiaľ ide

o vysvetlenie uvedených slov na *-en-ik* a doklady zo slovanských jazykov (slovin. *ljubljenec* on neuvádza). Upozorňujem na túto štúdiu.

KLIMO — KLEMO — KLIMEŠ — KLEMIŠ atď.

Tieto mená sú kultúrno-historicky neobyčajne dôležité. My ich dnes vyslovujeme bez toho, že by sme si to uvedomovali.

Počet týchto mien by sme mohli rozšíriť o ďalšie všelijaké odvodneniny. Mohli by sme uviesť *Klímant*, *Klímáček*, *Klímko*, *Klímeš*, *Klímek*, *Klímák*, *Klímka*, *Klindera* atď. Každý si veľmi ľahko rozšíri ich počet.

Všetky patria k menu *Kliment*. Na Slovensku — v Novohrade a možno aj inde — je priezvisko *Kliment*. Inak ako krstné meno sa na Slovensku nepoužíva. V českých krajinách však tento tvar je obvyklý aj ako krstné meno. Na Slovensku rodičia málokedy dajú svojim deťom takéto meno. Pokiaľ ide o svätého, ten sa u nás volá obyčajne *Klementom*, *Klemuntom*; je priezvisko *Klemiš*.

Tvary *Kliment* a *Klement* sú obmenami toho istého mena. Tu sme pri koreni veci. Tvar *Kliment* patrí do východnej kultúrnej oblasti, presnejšie do byzantsko-slovanskej sféry, ktorú reprezentuje jazyk Cyrila a Metoda, kým *Klement* pochádza z latinskej kultúrnej oblasti.

Iste ste si všimli, že pravoslávni a gréckokatolíci hovoria *amin*, *aliluja*, *Irina* atď., kým my používame *amen*, *aleluja*, *Irena* a pod. Tu je teda rozdiel medzi *i* a *e*. Tento rozdiel pochádza z toho, že nová gréčtina zmenila dlhé *é* na *i*. V časoch Cyrila a Metoda gréčtina mala tu už toto nové *i*. Cyril a Metod doniesli k nám tieto mená a slová nie s *e*, ale s *i* — podľa výslovnosti bežnej v Byzantsku. Latinčina si však zachovala staré *e* a tak všetci Slovania, ktorí sa priklonili k západnému kresťanstvu, majú v takýchto prípadoch vždy *e*: *amen*, *aleluja* atď.

Byzantské kresťanstvo vytvorilo u nás veľkú epochu účinkovaním bratov Cyrila a Metoda. Jazykové stopy toho ostali u nás práve aj v tvare mena *Kliment*. Okrem neho je ich ešte vyše tucta (pozri nižšie).

Počul som istého kultúrneho človeka hovoriť o Klementovi, hoci ja som hovoril o Klimentovi a to celkom uvedomele a naschvál, aby som použil tvar jazyka Cyrila a Metoda. Napokon som dostal aj poznámku, že *Kliment* je české meno. To si myslia aj iní seriózni ľudia, ba aj niektorý slavista, napr. Kniezsa (*Századok* 1944, 269; viď u mňa v *Jazykovednom* zborníku I.—II., 190—193).

Kult sv. Klimenta bol na V. Morave silný. Bol to svätý, ktorého ostatky Konštantín-Cyriľ našiel v Chersóne a cez V. Moravu preniesol do Ríma. Celá misia oboch bratov bola posvätená kultom tohto mučeníka, tretieho nástupcu sv. Petra. Kostol sv. Klimenta je v Mučeníkoch (Močenok) pri Nitre. Meno obce súvisí s týmto mučeníkom a zapisuje sa tak r. 1113. Meno *mučeník* nie je západo-slovanské, lež prešlo sem od južných Slovanov, presnejšie z jazyka Cyrila a Metoda. Máme tu teda veľmi výraznú stopu účinkovania Cyrila a Metoda v oblasti Nitry. Aj bez mena *mučeník* usudzuje slavista, že tam, kde je kostol sv. Klimenta, je to stopa po kultúre Cyrila a Metoda. (Pozri aj predošlú kap.)

Keď Borivoj prišiel na dvor kráľa Svätopluka a dal sa okolo r. 874 pokrstiť arcibiskupom Metodom, stretol sa tu s kultom sv. Klimenta. Svätopluk mu dal kňaza Kajicha, ktorý s ním odišiel do Čiech a tu založili v Levom Hradei kostol sv. Klimenta. Jasné je, že kult sv. Klimenta prešiel do Čiech s Borivojom a kňazom Kajichom so dvora kráľa Svätopluka. Nie je dobre mysliteľné, aby z prostredia arcibiskupa Metoda bolo meno svätého prešlo v tvare, ktorý používalo západné kresťanstvo (*Klement*). Sv. Metod bez pochybností hovoril *Kliment* a nie *Klement*. Tak sa aj píše v cyrilometodejských písomných pamiatkach. Jasné nám je teraz, že tvar *Kliment* prevzali Česi z Metodovho okruhu. Kostol sv. Klimenta nie je len v Mučeníkoch, lež aj vo V. Kýri pri Nitre, dva na východnom Slovensku. Niektoré sú v Panónii (napr. v slovenskom Kostolci v Ostrihomskej stol.). Stopy po epoche Cyrila a Metoda sú tu dosť silné. Je ich však ešte viac.

V tvaroch *Kliment* — *Klement* máme teda doklady dvojpólovitosti základov našej kultúry. V prvom je svedectvo východných zriedel, v druhom západných.

Mená *Kliment*, *Klímko*, *Klímeš*, *Klímáček*, *Klímka* miesto *Klímka*

atď. sú len odvodeninami základného mena *Kliment*. Skrýva sa v nich upomienka na veľkú epochu našej kultúry, ktorá je každému z nás vzácna.

Zaujímavé je, že toto meno si naši predkovia aj prekladali do slovenčiny ako *Milost*. V tejto forme sa vyskytuje v XIII. stor. napr. v Turci, v Černakove pri Kalamenovej (r. 1263; ÁÚO VIII, 56) a ešte prv v Panónii 1086. (Viď moju štúdiu K otázke účinkovania...)

Podobný je rozdiel medzi *Dimiter* — *Demeter*. Na Slovensku je aj skrížený tvar *Ďemiter* a tiež *Domiter*; priezvisko *Demko* patrí k tvaru *Demeter*. Je to svätý mesta Soluna, ktorého kult Cyril a Metod preniesli aj k nám. Priezviská *Kliment* i *Dimiter* sú napr. v Tuhári pri Lučenci. Kostol sv. Dimitra je v Horných Mladoniciach a Bušinciach v Novohrade. Keď sv. Metod dokončil preklad posvätných kníh, s duchovenstvom oslávil pamiatku sv. Dimitra dňa 26. okt. (Život Metodov, XV. kap.).

Takýchto dvojíc mien východného pôvodu oproti západným je viac na starom Slovensku a čiastočne i dnešnom. Uvedieme niekoľko príkladov na mená najprv východného a potom západného pôvodu: *Hrk*, *Hrk-ovce* oproti *Grék*, *Jóna* oproti *Jonáš*, *Jonas*, *Junas*, *Toma* (*Thoma*) oproti *Tomáš*, *Ivan*, *Ivanka*, *Jovka*, *Jovančka*, oproti *Ján*, *Janka*, *Janko*, *Jakov* oproti *Jakub*, *Luka* oproti *Lukáš*, *sotona* oproti *satanáš*, *Vasil* oproti *Bazil*; *Duka* nemá u nás západný tvar.

V týchto menách sú doklady dvojakeho zriedla našej kultúry — východného a západného.

Podrobnosti o tom uvádzam vo svojej štúdiu *K otázke účinkovania Cyrila a Metoda na Slovensku* (Kultúra 1943, od tlačok) a *Znova o účinkovaní Cyrila a Metoda na Slovensku*, (Jazykovedný zborník I.—II., 1946—7, 178 a n.).

ŠÁNDOR.

Je iste veľmi málo ľudí, ktorí by boli ochotní len tak ľahko uveriť, že meno *Šándor* nie je maďarského pôvodu. Povedal som to nedávno serióznemu profesorovi, ktorý si rád sem-tam aj zafilo-

logizuje, a veru vrhol na mňa pohľad, ktorý najmiernejšími slovami vyslovený by znel asi: „Ale, prosím vás, čo to hovoríte?“ Ani som sa ho nepokúsil prehovárať. Myslím, že by mi neveril. Mir. Kálal (Slov. slovn. 668) ho naozaj označuje za maď. A jednako je pravda, že *Šándor* nie je pôvodne maďarské meno.

U Maďarov je meno *Šándor* obvyklé v spisovnej reči ako krstné meno. Býva aj u Chorvátov, napr. známy dramatik sa volá *Šandor Gjaliski*. Myslím, že Chorváti ho naozaj prevzali od Maďarov. U Slovákov v domácom prostredí sa *Alexander* volá *Šándor*, v kratšom tvare *Saňo*, *Sanko* a pod.

Čo teda s týmto menom?

Zájdime si k Blatenskému jazeru. Tu na jeho severovýchodnom pobreží nájdeme osadu *Šándor*. Táto osada sa spomína už v gréckej listine sv. Štefana zpred roku 1002 (podľa niektorých je z roku 1001), ktorou sa zakladá vesprímske opátstvo. Tu je tvar *Sandru*. Koncové *-u* je grécka koncovka. Základom je teda forma *Sandr*. Gréčtina nemá litery pre *š* a teda musíme tu čítať *Šándr*, slovan. genitív *Šándra*, datív *Šándru*... atď. Teda nemáme tvar *Šándor* v tejto listine; ten sa vyskytuje až neskoršie. (Viď môj *Slovenský juh*... II, 500.) Ale ako vznikol?

Okolie Blatenského jazera bolo v dávnom stredoveku slovenské a hovorilo sa tu strednou slovenčinou. Spomeňme si, že v strednej slovenčine je *vietor*, *kmotor* atď., oproti západoslovenskému *vjetr*, *vitr*, *kmotr* a pod. V strednej slovenčine sa teda pred *-r* vkladá *-o-*. Takéto vložené stredoslovenské *-o-* je aj v mene *Šándor*. Že je tu naozaj také vkladné *-o-*, vidíme zo zdrobnelého priezviska *Šándrik*, ktoré je na Slovensku tiež známe. Tu toho *-o-* niet, a to celkom správne; podobne v mene obce *Šandrovac* v Juhoslávii.

Meno *Šándor* pochodí z mena *Alexander*. V taliančine v bežnom hovore je tu tvar *Sandro*. V severnej taliančine sa vyslovuje ako polomäkké *ś*, teda *Sandro*. Takéto *ś* je veľmi dobre známe z mien a slov prevzatých z latinčiny, napr. *Lukáš*, *Tomáš*, *satanáš*, *omša* (z latin. *missa*), *Ježiš* pôvodne v slov. *Ježuš* z latin. *Jesus*, *košula* (*košeľa*) z latin. *casula* atď. Naši predkovia v IX. stor. mali silné styky so severným Talianskom. Chodili tu na púte, cirkevní hodnostári severotalianskeho pôvodu prichádzali na Svätoplukov dvor

atď. Tak sa preniesla severotalianska výslovnosť spoluhlásky s ako š k nám v latinských slovách. Takto teda prešlo aj Š- v mene *Sándor* z talian. *Sandro*, resp. *Sandro*.

Stará slovenčina nemala mien na -o. Aj mená ako *Vlado*, *Jano* atď. sa vtedy končili na -a. Talianske meno *Sándro* prešlo k nám a muselo sa prispôbiť systému domácich slov. Tak je to vždy pri preberaní cudzích slov. Toto meno prešlo k menám typu *chlap*, lepšie *vietr*, *kmotr* ap. Keď sa niekedy okolo r. 1000 alebo niečo po ňom vyvíja spomenuté vkladné -o- a vznikly tvary ako *vietor*, *kmotor* a pod., vznikla aj forma *Šándor*, genitív *Sándra* ... Spomenutú grécku listinu písal Slovan a teda v slovanskom duchu správne skloňoval toto meno a nenapísal **Sandoru*, lež *Sandru*. Zo strednej slovenčiny prešlo toto meno do maďarčiny a tam sa udomácnilo. My dnes sme naklonení vidieť v tomto tvare maďarský tvar. Nikomu by však neprišlo na um pokladať za maďarské aj priezvisko *Šandrik*; pravdou asi bude, že málokto bude toto priezvisko pokladať za zdobnelú formu mena *Šándor*. A jednako *Šandrik* je „malý Šándor“. Jazykovedcovi je to jasná vec. Dnes hovoríme *Šándora*, *Šándorovi* ap., ale starý Slovak povedal *Šándra*, *Šándrovi* ... Tak je to aj v uvedenej listine. Dnes, pravda, hovoríme aj *Hudca* miesto *Hudca*, *idem do Janekov*, miesto *do Jankov* atď.

V Žilinskej knihe sa zapisuje ako *Šándor* alebo *Šándr*: *a po nem jest byl hauptmanem Zandr*; nižšie aj *Zander*, *Zandrowich* r. 1453 (Žil. kn. 106, č. 43). V Hrabovom v Trenčianskej sa tiež spomína *Ssandr* r. 1484 (Chaloupecký, *Středověké listy*, str. 144). *Šándr*, *Šándor* sú západoslovenské nárečové tvary oproti stredoslovenskému *Šándor*.

Skloňovať správne by sme mali: *Šándor*, gen. *Šándra* atď., *Šándrovie*, *Šándrovci*; malý Šándor by bol *Šandrik*, *Šandriček*, *Šandričko*.

Meno *Šándor* ako krstné meno sa ešte málokto opováži napísať pred svoje priezvisko, lebo by sa bál, že mu dakto hodí do očí, že je Maďar alebo maďarón. Píše si teda *Alexander*, hoci doma ho takto nikto neosloví, lež mu povie *Šándor* alebo *Šaňo* alebo pod. A predsa forma *Šándor* je staroslovenská forma. Toto meno

prešlo k nám s mnohými inými slovami a menami pri začiatkoch kresťanstva severotalianskym prostredníctvom. Slováci si ho prispôbili svojmu jazyku a od nich ho prevzali v slovenskej forme Maďari; prevzali aj iné mnohé slová, čo je vec všeobecne známa.

Nech sa teda nikto nehanbí za meno *Šándor*. Je to staré slovenské meno, Slovácki strávené, kým *Alexander* je novšie prevzatie. Každý Alexander môže si celkom smelo napísať pred svoje priezvisko krstné meno *Šándor*. Netreba ani pripomínať, že priezvisko *Šándor* tiež sem patrí.

V tomto mené je kus histórie našej kultúry a tiež kúsok jazykových dejín.

AKO ČITAŤ MENO SVÄTOPLUKOVHO POSLA V RÍME R. 880 A MENO SVÄTOPLUKOVEJ ŽENY?

Pápež Ján VIII. listinou zo dňa 14. júna 879 volá arcibiskupa Metoda, aby sa prišiel do Ríma ospravedlniť, lebo počul, „že nie to, čo svätá Rímska cirkev od samého kniežata apoštolov prijala a každodenne učí, ty učiac učíš, a sám národ do blúdu privádzaš. Preto týmto listom nášho apoštolstva tebe rozkazujeme, aby si sa bez najmenšieho meškania postaral osobne k nám prísť, aby sme z úst tvojich počuli a poznali, či tak zachovávaš a tak kážeš, ako si slovom i písmom svätej Rímskej cirkvi sľúbil, že veríš alebo nie, (a) aby sme mocne preskúmali učenie tvoje“ ... Pápež to oznámil aj Svätoplúkovi v liste z 18. júla 879.

Arcibiskup Metod sa teda vybral do Ríma a skvele obhájil svoje učenie. Pri tejto príležitosti pápež Ján VIII. vydal slávnú bulu „*Industriae tuae*“ z júna r. 880. Touto bulou pápež znova schválil sloviensku liturgiu. Hovorí sa v nej medziiným: „Písmo“ (jazyk) konečne slovienske Konštantínom Filozofom kedysi vynajdené, aby ním chvály Bohu povinné znely, právom schvaľujeme, a rozkazujeme, aby v tom istom jazyku sláva a skutky Krista Pána nášho vypravované byly (Sk. 2, 1). Lebo nielen troma, ale všetký-

mi jazykmi Pána chváliť sme napomínani svätou mocou, ktorá prikazuje hovoriac: „Chváľte Pána všetky národy a pochváľte ho všetci ľudia (Ž. 116, 1).“ A ďalej hovorí bula: „Ani zdravej viere alebo náuke sa nijako neprieči, či už omše v tomže slovenskom jazyku spievať alebo sväté evanjelium alebo čítanie božieho Nového a Starého zákona dobre preložené a vysvetlené čítať alebo všetky ostatné hodinkové služby spievať, pretože kto utvoril tri hlavné jazyky, to jest hebrejský, grécky a latinský, sám stvoril i všetky ostatné na česť a slávu svoju.“

Na začiatku tejto slávnej buly sa dozvedáme, že kráľ Svätopluk poslal s Metodom aj svojho verného veľmoža. Uvedme si celý úsek v slovenskom preklade: „Milovanému synovi Svätoplukovi (Sfentopulcho), slávnemu kniežatu (glorioso comiti). Bedlivosti Tvojej (Industriae tuae) chceme dať na známosť, že skrze spolubrata nášho Metoda, najdôstojnejšieho arcibiskupa svätej cirkvi moravskej (confratre nostro Methodio reverendissimo archiepiscopo sanctae ecclesiae Moraviae), ktorý prišiel spolu so Semiziznom, verným tvojím (una cum Semisisno, fidei tuo), k podnoží svätých apoštolov Petra a Pavla pred našu pápežskú tvár, a prehovoril jasnou rečou; dozvedeli sme sa o úprimnosti tvojej pobožnosti a o prosbe celého tvojho národa, ktorú máte k apoštolskej stolici a našej otcovskej láske (circa... nostram paternitatem). Lebo vnuknutím božej milosti opovrhnuť inými veku tohto kniežatmi, vybral si si so vznešenými a vernými mužmi svojimi a s celým ľudom zeme svojej, z najvernejšej lásky sv. Petra, vládcu apoštolského poriadku a jeho vikára (námestníka), za ochrancu a vo všetkom pomocníka a obrancu, a pod jeho vikára a jeho ochranou šíju skláňajúc, túžbou pobožnou, s pomocou božou, túžiš najoddanejším synom ostať až do konca. Za túto takú veľkú vieru a pobožnosť tvoju a ľudu tvojho objímame ňa ako jediného syna s otvoreným náručím nášho apoštolstva s vrúcnou láskou a so všetkými vernými tvojimi prijímame ňa do nášho lona otcovského ako stádo Pána nám sverené a chovať vás chceme štedro pokrmom života a budeme sa snažiť odporúčať ňa v našich ustavičných modlitbách všemohúcemu Pánovi; aby si premohol, ochraňovaný zásluhami svätých apoštolov, všetky protivenstvá sveta tohto a

aby si neskôr jasť mohol v nebeskej krajine s Kristom Bohom našim.“

Toto je teda úvodná časť buly. Vidíme z nej, ako Metod a Svätoplukov posol referovali pápežovi Jánovi VIII. o Svätoplukovi a jeho krajine, resp. ľude.

Tu teda je meno Svätoplukovho posla zapísané: cum *Semisisno*. Vo vedeckej spisbe, v novinách atď. sa toto meno číta ako *Zemižižeň*. Mali by sme tu zem a žižeň „smäd“, teda nejakú „žižeň zeme“, resp. podľa slovenského úzu, „smäd zeme“. Inokedy sa stretáme s čítaním *Zemižižeň* (Fr. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev II*, Ljubljana 1906, str. 509). Takto ho čítal už Miklosich (*Die Bildung... 63*, č. 142). To by v slovinčine znamenalo „život zeme“. Pravda, pôvodnejšia forma podst. mena *žižeň* je *žižen*; sem patrí aj *žiadny* s pôvodným významom, „žiadúci, žiadany“. Naše meno však sem nepatrí.

Dnešnému človeku je, pravda, najľahšie vidieť v prvej časti *Semi-* naše *zem*, lebo dnešný náš slovník živých slov mu nedáva dost možností iného výberu, resp. asociácie s iným koreňom, ktorý by znel na *sem-*. Na Slovensku máme, pravda, priezvisko *Semko* (Spiš), máme na Zitnom ostrove obec *Semet*, v okrese Čadca osadu *Semeteš* (k osobnému menu *Semetech*), pri Košiciach obec *Šemša* namiesto *Semša*, historikom je známe priezvisko *Semkovič*, ale dnešný náš človek nepotrafi už povedať, aký koreň by tu mohol byť. Možno, že by niekto bol ochotný spájať ho so slovom *semä*, ale to by bola tiež pochybená etymológia.

Základom týchto mien je podstatné meno, ktoré my už dnes neužívame, ktoré však dodnes existuje napr. v ruštine ako *semja* „rodina, čeľaď“. V starom jazyku bolo *sembja* v tom istom význame a *semb* vo význame „persona“. Slovo *semb* patrilo k *i*-kmeňom ako *host*, *kost* a pod. a teda pri odvodzovaní stojí po *m* hláska *-i-* (porovnaj *Hostimír* a pod.). V mene *Semisisno* je tiež *-i-*. Pri pôvode zo *zem*, staršieho *zemja*, by sme čakali skôr *-e-* po *m*, lebo je to kmeň na *ja*, resp. pôvodne na *é*. Od podst. mena *zem* sa tvorily osobné mená len veľmi zriedka a aj tie sú dost pochybné. Stredovekí pisári zapisovali spoluhlásky *s* a *z* rovnako literami *s* alebo *z*. Preto slavisti boli dakedy v pochybnostiach, ako treba

čítať zápisy ako *Zemowjt*, *Zemimysl*, *Semidrag*, *Semivitius* a pod. Dnes o takýchto menách máme už dost bezpečný názor. Píše o nich v ostatnom čase najmä Jan Svoboda v článku *Príspevky k štúdiu českých osobných a miestnych jmen. Kmen sēm(i)*. (Čas. pro moderní filologii a lit., roč. XXVI., č. 3, 421—434). Tu posbieral veľa takýchto mien a shodnotil aj dóterajšiu literatúru o nich. Tu na str. 424 spomína aj Svätoplukovho posla a jeho meno číta *Sēmizn*. Z celého materiálu, ktorý tu posbieral, vysvitá, že toto čítanie je správne. Podobné prípady čítajú dnes ako *Sēm* aj iní slavisti (Taszycki, Al. Brückner, Otrębski).

Druhá časť *-sisno* sa u nás tiež zle číta. Nemôže tu byť *-žižen* „smäd“, pretože v starom jazyku by po *ž* nemohlo byť *-i*, ale nosovka *ę* porov. staroslovien. *žęžda*, rus. *žažda*, poľ. *żądza*, staročes. *žiezě*, *žiezň* z predpokladaného *ža-*). Hláska *-i-* vznikla tu neskoro v starej češtine po prehláske a úžení (Holub, Stručný slovn. etym. jaz. čs. Praha 1937, 2. vyd., str. 355). Význam mena „smäd rodiny“ by, pravda, bol trochu neobvyklý.

Máme tu teda iný základ. Je to podst. meno *žiznъ* „život“, ktoré bolo v cyrilometodejskom jazyku dobre známe a dodnes žije u južných Slovanov. Poznáme ho aj z hymny *Hospodine, pomiluj ny: Daj nám všem, Hospodine, žizn a mír v zemi!*

Význam mena je teda „život rodiny“. Tu je teda celkom iný význam — oveľa poetickejší a zároveň aj reálnejší — ako nejaký „smäd rodiny“.

Podľa dnešného vývinového stavu nášho jazyka môžeme hovoriť *Sēmizžen*, event. *Sēmizžen* (porov. staré *basnъ*, dnes *báseň*, staré *bojaznъ*, dnes *bázeň*).

Ku koreňu *sēm* mali Slováci IX. stor. aj iné mená. Tak s Pribinom putuje do severného Talianska *Sēměmysl*, s inými ide ta *Sēmīdrag*, so Sobigojom, Slavutom a inými putuje *Sēmьja*, s Nenom, Stranom, Milejom, Lukom atď., asi z devínskej oblasti ide ta *Sēmīžir* (Zemi-?) atď. Uviedli sme si už, že v okrese Čadca je osada *Seměteš* z osobného mena *Sēmětěch* k *sēm-* a *těch-* „útecha“ (porovnaj krásne meno *Vojtech* k *voj-* „vojsko“; t. j. „útecha vojska“, vyhýbanie sa tomuto menu a použitie *Béla*, *Adalbert* miesto neho je neodôvodnené; z konca VIII. stor. máme aj meno *Kolotech*).

U iných Slovanov máme napríklad: čes. *Sēmīrad*, z čoho je dnešný miestny názov *Smíradice*, *Semoraz*, poľ. *Siemiradz*, slovin. *Sēmīslav* a tak aj v poľ. a češ. V Panónii Pribinov veľmož, prítomný na posviacke kostola Panny Márie na Blatohrade 24. jan. 850, sa volal *Sēmīn*. V Železnej stolici je obec *Szemenye* zo **Sēmīnja*, iná obec *Szema* zo *Sēm'a*. V Panónii sú osobné mená k tomuto základu známe ešte aj v XIII. stor. (viď moju štúdiu *Pribinovi veľmoži* 23—24).

Vidíme teda, že slovo *sēmъ*, „persona“ naši predkovia museli dobre poznať. Je to jedno z mnohých slov, ktoré časom vypadli z nášho slovníkového pokladu, ostávajúc už len v miestnych názvoch a priezviskách, pričom sa, pravda, na pôvodný význam už zabudlo.

Druhý komponent nášho mena *-žiznъ* je v IX. stor. u nás tiež známy aj z iných mien. Tak z devínskej oblasti poznáme v Ev. Civ. meno *Dobrožiznъ*, zapísané ako *dobrosisne* (s ním sú *Něna*, *Stram*, *Luka*, *Milěj* a i.). Svätoplukova žena bola *Světožizna*, resp. podľa zápisov *Světěžizna*; zapísané je v Ev. Civ. ako *szuentezizna* a v Liber confraternitatum vetustior (Mon. Germ. Necrol. II, 12), ako *uuengižizna* (?). Prof. Rapant (Elán X, č. 10, jún 1940, str. 3) prepisuje toto meno ako *Svätožizna*. Zás nie je tu možné písať *Svätožizna*, pretože v IX. stor. neexistovalo nejaké slovo *-žiznъ*, resp. *žizna*. Bol len slovo *žiznъ* vo význame „život“. Musíme teda meno Svätoplukovej ženy písať podľa dnešného vývinového štádia slovenského jazyka ako *Svätožizna*, event. *Svätožizňa*, resp. *Svätežizna* (-ňa) nie však *Svätožizna*. Meno Svätoplukovej ženy má význam „silného života“, nie teda azda „svätého života“, lebo koreň *svět-*, dnešný *svät-*, za pohanských čias znamenal „silný“ (súvisí s nemeckým *gesund* „zdravý“ a *schwind* „čulý“). Meno *Svätopluk* neznamena táto človeka, ktorý má sväté vojsko (*plk.*, dnes sloven. *pluk* z češtiny, znamenalo „ľud, zástup, tábor vojska“), ale ktorý má silné vojsko, čo sa vo Svätoplukovom prípade, ako vieme, shoduje so skutočnosťou. Tak isto *Svätobor* neznamena človeka, ktorý sa svätoborí, ale ktorý sa silno borí, silného borca, vojaka. Prenesenie významu slova nastalo s príchodom kresťanstva k nám.

Slovo *žizno* existovalo teda v slovníku starých Slovákov. Máme tu teda zas jeden z mnohých príkladov zániku starých slov. Len tak je možné, že sa mená s týmto komponentom v dnešných časoch zle spájajú so *žižeň*, ktoré hláskoslovne nie je ani slovenské, ale české, a to ešte dialektické, lebo spisovná česká forma je *žižeň*, pričom *z* je staršia forma, kým tvar na *žiž-* vznikol asimiláciou — pripodobnením — na diaľku (druhé *ž* je podľa prvého).

Niet nijakých pochybností, že vedecká i nevedecká spisba musí mená našich dávnych činiteľov písať správne — podľa vedeckej rekonštrukcie.

Píšme teda dnes *Semižižeň*, event. *Semižižeň* a *Svätožižna*.

Naše obecnosť ma ustavične žiada o radu, aké staroslovenské mená má dávať svojim deťom. Tu teda zas našlo aspoň niekoľko rekných mien.

BAGAR A ŠKOF.

Iste sa začudujete, ako prídu k sebe tieto dve mená. Uvidíte, že nie je to také čudné, ako na prvý pohľad vyzerá. — Nevieme, či sa Bagar so Škofom poznajú alebo nie. Na tom však nezáleží, lebo nejde ani o osoby, ale o ich mená. Ani jedno ani druhé nie je slovenského pôvodu. Ich nositelia nech sa však neurazia; nechceme ich urážať a ani upodozrievať. V ich menách je kus histórie medzi-slovanských vzťahov. Naše rodiny, pokiaľ sú prostého ľudového pôvodu, nemajú rodinné kroniky. Narodili sme sa, zapísali nás do matriky. Málo je tých poznámok v matrike: sobášil sa s tou alebo tou, umrel — event. nejaká poznámka, čím bol. To je tak obyčajne. Pravdaže, sú ľudia, ktorí vykonali veľa a celá matrika by na to nepostačila. Rodinných kroník teda nemáme k dispozícii a jednako mená samy nám môžu byť kronikou v istom smysle. Život človeka v minulosti sa odráža z mnohých a mnohých mien, resp. priezvisk. Niektoré svedčia o našich starodávnych kultúrnych stykoch. Tak je to pri mene *Sándor*, *Kliment* a *Klement*, *Ižip*; tieto sú svedkami našich stykov v IX. stor. so severným Talianskom, Carihradom a Rímom.

Mená sú, pravda, všelijaké. Každé nie je pamätníkom nejakej historickej udalosti alebo pod. Vezmite si mená *Mráz*, *Chrobák*, *Huba*, *Prepelica*, *Stojaspaľ* (spal po stojačky), *Mrkva* a pod. Vybádate, že ich predkovia mali nejakú vlastnosť a preto dostali tieto priezviská — najprv ako prezývky. Jasné sú ako letná obloha. Neposkytujú nijaké problémy, lebo každý Slovak im ľahko rozumie. Ale čo s *Bagarom* a *Škofom*? To sú už ťažké oriešky, na ktorých by si človek, nemajúci slavistické školenie, vylomil zuby.

Tak meno *Bagar*. S ničím v slovenskom slovnom poklade ho porovnať nemožno. Nemôžete si ho spojiť s nijakým slovom. Cudzie je tu hneď *g*, pretože slovenčina od prvej polovice XII. stor. má *h*, kým *g* do nej prišlo len neskoršie s cudzimi a zvukomalebnými slovami. Povedali by ste teda, že je to cudzie meno. Boli by ste na správnej ceste. Lenže odkiaľ je? Pozriete sa na jedného nositeľa tohto mena, ten je tmavý a s orlím nosom, poviete si, ak máte antropologické znalosti, že by to mohol byť človek z juhu. Pozriete sa na druhého a ten je inakší antropologický typ. Tu si teda nepomôžete. Slovanská jazykoveda tu podá presnú odpoveď. Meno *Bagar* je juhoslovanského pôvodu. V srbochorvátčine je slovo *bagar* vo význame „purpur, šarlátový odev, purpurová látka“ a známe je už od XIII. stor. (Rječnik jugoslavenske akad. I, 149). V XIV. stor. bola aj nejaká zem *Bagar* v majetku záhrebského kostola. V Bosne a Hercegovine je priezvisko Bagarić. Slovinsky je *bager* v tom istom význame. Druhý pád v tých jazykoch je *bagra*. My teda skloňujeme meno *Bagar*, *Bagara* tak ako *Hudec*, *Hudeca*. V slovenčine toto slovo by znelo *bahor*. Základom je tu praslovanské *bagorō*. Len jer v tzv. silnej polohe, t. j. v druhej od konca sa mení v plnú samohlásku. U Srbov a Chorvátov za jer je *a*: *dan* (deň), *san* (sen) a pod., a tak aj *bagar*. V slovin. je však správne *bager*, lebo je aj *den*, *sen* ap.

Toto slovo je zvláštne tým, že v slovančine je zdvojené a s dvojakým významom. Druhé slovo *bagorō* u starých Slovanov označovalo rybársky nástroj. Oba v ruštine znejú *bagor*, v ukrajinčine *bahor*, u nás *bahor*; lenže význam „purpur“ u nás nie je. Vo význame „purpur“ je veľmi časté už v najstarších slovanských literárnych pamiatkach. Máme od neho rozličné odvodeniny: *bagrě-*

nica, bagrënoroden (narodený v purpore), *bagrënopostlan, bagrnosec* a pod. Purpurový odev sa v starej slovienčine volal *praprdz, prëprdz*, ale aj *bagrënica*, „šarlátový“ *bagrënz*.

Bagar je teda srbochorvátske meno.

Na slovanskom juhu, najmä v prímorských oblastiach, obyvateľstvo rado malo a má pestrý odev, robený z farebných a miestami aj bohatých látok. Priezvisko, znamenajúce „purpur“, je tu ľahko možné a ani trochu nie čudné. Pokiaľ ide o priezviská podľa odevu a pod., je ich aj u nás dosť, napr. *Šátek, Kabát, Šuba, Kožuch, Plácha, Látká* a i.

Bagar môže, pravdaže, značiť aj rybárske náčinie *bahor* a takéto priezvisko je tiež možné.

Nie je možné rozhodnúť, ktorý z oboch významov patrí tomuto priezvisku. Nositelia tohto mena majú možnosť si voliť.

Koreň by pri prvom význame bol azda *bhag-* „skviet sa“ (Rječnik); E. Berneker (SEW) pokladá pôvod koreňa slova za nejasný a pýta sa, či nie je cudzí.

Škof je dnes slovo všeobecne známe u Slovincov a znamená „biskup“. Kto žil v Lubľane, vie, že blízko nej je aj obec Škofja loka („Biskupova lúka“). Pochodí z nemeckého *bischof*, z ktorého v slovančine vzniklo najprv *běškofo* a potom po onemení jeru pre ťažkú výslovnosť skupiny *běšk-* skrslo zjednodušením *škof* (viď J. Janko, Slované štúdie — Vajsov sborník, Praha 1948, str. 185). Keď som toto slovo poznal za svojich štúdií v Lubľane, nikdy by som si nebol pomyslel, že sa s ním stretnem aj na Slovensku. Objavil som ho ako priezvisko na dverách Povereníctva školstva. *Škof* tu teda je, ale ten slovincky alebo kajkavsko-chorvátsky nevie. Je to Slováč, nosiaci neslovenské, juhoslovenské meno.

Odkiaľ sa sem dostaly tieto juhoslovenské mená? Sú to vlastne len chorvátske mená, pretože aj *škof* môže byť u západných Chorvátov.

Tieto mená pochodia od chorvátskych utečencov z rodnej krajiny, ktorí sem zo strachu pred Turkami prišli v prvej a druhej polovici XVI. stor. a osádili sa v okolí Bratislavy a na južnej Morave. Chorvátskymi boly obce Devínska Nová Ves, Lamač, Dúbravka, Devín, čiastočne Rača, potom Čanikovec, Chorv. Grób atď.

V mnohých obciach boli Chorváti roztrúsení aj osamotení medzi slovenským obyvateľstvom. Býv. chorvátsku príslušnosť prezrádzajú mená, ako *Ivanič, Ivičič, Zmajkovič, Baričič, Beladič, Beseđič, Miloševič, Župančič, Krajačič, Ribarič, Markovič* a i. Obyčajne sú to ľudia tmavej pleti s orlím nosom, zväčša vysokej postavy. Koľko ráz chodíme po týchto dedinách; vždy sme v spomienkach na postavy ľudí z chorvátskych obcí. Vyzerajú rovnako, majú aj rovnaké priezviská, len ich reč už — okrem Dúbravky a D. N. Vsi — je iná, pravda, bratská. Poznáte ich ľahko podľa mien na *-ič*, hoci zakončenie toto si prevzali potom aj Slováci a tak vzniklo meno *Bednarič, Holovič*, ktoré nie sú od pôvodu chorvátske. V Zádunajskej hneď pod Petržalkou je viac chorvátskych obcí, ktoré vznikly tiež pri tlaku Turkov.

Naši predkovia prijali v prvej polovici XVI. stor. chorvátskych utečencov a rozdelili sa s nimi so svojím chlebom a vínom. Títo zasa pomohli udržať slovenský ráz okolia Bratislavy až do našich čias. Okolie Bratislavy sa totižto od konca XIII. stor. postupne vystavovalo germanizácii. Prichodili sem nemeckí kolonisti a slovenský živel dosť znateľne tu ubúdala. Prišli Chorváti a pomohli zatáknúť Nemcov. Mnohí sa sliali s nami, rozmnožujúc naše rady i naše kultúrne hodnoty. Väčšina z nich si ani neuvedomuje svoj chorvátsky pôvod. Len málo z nich si zachovalo svoj dedovský, chorvátsky jazyk. Mnohí sa vliali do nemeckého tela, napr. práve na Devíne. Mnohí sa pomkli z podunajskej nížiny ďalej na sever. Stalo sa tak v rôznych časoch z rôznych uvedených chorvátskych obcí.

Nevieme, odkiaľ pochodia rodiny, nesúce uvedené dve mená. Sú to však veľmi vzácne dve mená. Vzácne preto, lebo zachovávajú svoj chorvátsky ráz bez toho, že by to hocikto poznal na prvý pohľad.

Máme tu teda mená, v ktorých sa skrýva kus ťažkej histórie Chorvátov, kus slovenských dejín s črtami medzislovenských stykov a vzájomnej slovenskej pomoci. Príslušníci oboch rodín majú vo svojich menách kus rodinnej kroniky.

ZABUDNUTÉ SLOVÁ.

Jazyk ako zjav sociálny a historický žije v spoločnosti a čase. Ako čas uteká a spoločnosť sa mení a vyvíja, tak sa mení a vyvíja aj myslenie a jazyk. Tieto zmeny majú svoje historické dôvody. Mnohé slová, ktoré dnes poznáme v našom jazyku, voľakedy v ňom neboli a naopak, niektoré slová, ktoré poznali naši predkovia z každodennej reči, dnes už nepoznáme. Niektoré veľmi staré slová zachoval náš ľud v nárečiach. Niektoré zas ostaly v menách obcí, ktoré vznikli veľmi dávno a naši predkovia vložili do nich prvky svojho slovníka. Keby sa dnes zobudil Slováč, ktorý umrel voľakedy okolo r. 1000 alebo 1100, dosť ťažko by rozumel dnešnej slovenčine, lebo nielen hláskový ústroj bol často iný ako dnes, ale neraz používal aj iné slová ako my dnes, nehovoriac o skloňovaní a časovaní. Napr. slová *noha*, *hrad* znely vtedy *noga*, *grad*, namiesto *robil*, *nosil* povedal *rob'ěše*, *nos'ěše*, namiesto *vidím*, *prosím* hovoril *vidž'ü*, *prošü*.

Lež nielen to. Slovník mal často iné prvky ako dnes. V rodinom prostredí sa zachovaly veľmi staré *dever* (švagor), *zolva* (švagriná); dnes tieto slová sú sem-tam v ľudovej reči, ale väčšina z nás aj so spisovným jazykom miesto nich upotrebuje nemecké slová. Keby sme naozaj chceli, mohli by sme sa vrátiť k tým starým slovanským slovám.

Pre význam „švagor“ mali sme slovo *šur*, ktoré žije v priezvisku *Šurina*. Je však zaujímavé, že slovo *švagor* prešlo k nám z nemčiny, ale v nemčine je zo slovančiny a to zo *svák*. Takáto cestička ta a nazad je v jazyku známa.

Kto trochu pozná ruský jazyk, vie, že Rusi namiesto nášho *rodina*, ktoré u nich značí „vlast“, hovoria *semja*. Toto slovo bolo aj v slovenčine. Je zapísané v IX. stor. v Cividalskom evanjeliu ako meno osoby. Ale *sem* „osoba, rodina“ máme aj v priezvisku *Semko* a menách obcí *Semet* a *Semeteš*. Meno *Semeteš* je vlastne prisvojovacie prídavné meno k osobnému menu *Sēmētěch*. Druhá časť mena *-těch* je aj v mene *Vojtech*. Meno *Sēmētěch* značí „útecha rodiny, osoby“ a *Vojtech* zas „útecha voja, vojska“. Cítite, koľko krásy je v týchto menách?

Dnes sa povie *zhorelo do tla*. Máme tu slovo *tlo*, ktoré všeobecne užívajú niektorí Slovania (južní i poľskí) vo význame *zem*, *pôda*. V nových časoch sme si obľúbili slovo *pôda*, ale toto slovo vôbec nie je slovanské, lež prevzali sme ho spolu s Čechmi od Nemcov, lebo *pôda* je z nem. *Boden* (vyslov podn.) Hovoríme *na pôde univerzity*, ale Poliak i Srb povie tu na tle (tlu). Je to staré slovanské a indoeuroopské slovo a súvisí s lat. *tellus* (zem, pôda) a s naším ľudovým slovom *dyle* z nem. *Diele*. Nemôžeme sa k nemu vrátiť? Nechceli by ste nahradit' nemeckú *pôdu* za slovanské *tlo*?

Slovo *niva* (lúka) sa dnes napíše kde-tu v spisovnej slovenčine. Používajú ho južní a i. Slovania. Starí Slováci ho používali viac, ktorá sa ešte v XV. stor. volala *Nivnica*, teda patrí k slovu *niva*. Vo Zvolenskej je *Dobrá Niva*, v Trenčianskej je obec *Nimnica*,

Pre záhradu starí Slovania mali aj slovo *vrt*, ktoré je dodnes všeobecné u Srbov a Chorvátov. Na slovo *vrt* ostala nám upomienka v menách obcí *Vrtišer* — pôvodne *Vrtišir* — v Trenčianskej a *Vert* v Komárňanskej, ktorý sa ešte r. 1156 zapisuje ako *Wrt*.

Zeny vždy nosievaly náhrdelníky. Ľudia, ktorí ich vyrábali, volali sa *monjari*. Obce *Moniare* — pôvodne *Moňari* — boly pri Bratislave, dve pod Nitrou a dodnes blízko Pešti je *Monor*, ktorého meno pochodí z *Moniare*. Boly vždy blízko hradov a monjari patrili medzi hradné zamestnanectvo. Hradné paniě sa zrejme rady okrašľovaly.

Pre význam *klamať* starí Slováci mali slovo *chyniti*, *chynit*, ktoré je aj dnes známe u južných Slovanov, kde je aj podstatné meno *hinba* (vyslov *chinba*) vo význame *klam*. Toto slovo máme dnes len v menách obcí *Chynorany* a *Hindice*, správne *Chyndice*.

Pre význam *včasný*, *chytrý* mali sme *raný*, ako dodnes južní Slovania. Máme ho v druhej časti mena obce *Chynorany* a v slove *ráno*. *Ráno* je teda včasná časť dňa.

Klebetnica, luhárka a čarodejnica sa u starých Slovákov volala *vrakuš*; keď to bol chlap, volali ho *vrakuš*. Dodnes tieto slová jestvujú v ruštine; klebetiť, tárať tam sa povie *vrakuš*. V slovenčine ich máme v menách obcí *Verekňa*, nem. *Wraken-dorf* a *Várkoň* na Žitnom ostrove. Premenené sú len vývinom v maďarčine, ale

pôvodné ich tvary boli *Vrakuňa* a *Vrakuň*. Slabiku *Vrak* — neporušene zachovali Nemci. Ruské slovo *vrač* tiež sem patrí. Dnes to znamená „lekár“. Lenže primitívny lekár našich predkov bol očividne čarodejníkom, ktorý hovoril nad chorým zaklínacie formulky, t. j. táral. Meno sa potom prenieslo na ozajstného lekára. Na slovenskom území je známe miestne meno *Vráčik*, ktoré tiež sem patrí.

Za naše slovo „hanba“ južní Slovania majú *sram*. Toto v tvare *stram* (porovnaj rozdiel medzi ľudovým *sreda* a spisovným *streda*) bolo známe Slovákom v IX. stor. Akýsi *Stram* — najskôr z okolia Devína — putoval v 2. pol. IX. stor. do ktoréhosi severotalianskeho kláštora a jeho meno je medzi inými zapísané na okrajoch pergamenového evanjelia z Cividale. Česi majú priezvisko *Stramík*. Zaujímavé je pre nás, že Rusi za naše slovo *hanba* majú *pozor*.

V IX. a nasl. storočiach sme mali aj slovo *žizň* (život), ktoré dobre poznáme z ruštiny. Svätoplukov dôverník, ktorý r. 880 sprevádzal sv. Metoda do Ríma, sa volal *Sěmižizň*. Svätopluková žena bola *Svetežizna* (o tom v inej kap.). Toto slovo sa zjavuje u nás aj neskoršie v mene obce v Zátisi a v mene osoby na južnom Slovensku. Slovo „život“ v našom význame majú južní Slovania. U Rusov značí „brucho“ a v našom ľude má tiež podobný význam.

Dnes povieme *lepšie*, ale naši predkovia povedali *suleje*. Základ tohto slova je v menách *Sulovské skaly*, *Sulin*, v priezviskách *Sulan*, *Sulva* a pod. Ešte Cyril a Metod používali toto slovo.

Dnes povieme *viac*, ale naši predkovia tak, ako dnes južní a východní Slovania, hovorili *bole*. Toto slovo máme v mene *Boleslav*, *Bolechov*, *Bolcek*. *Boleslav* je teda významovo presne to isté ako *Václav*, ktoré by v slovenčine bolo *Viačeslav* ako rusky *Vjačeslav*. Z mena *Václav* je, pravdaže, meno mesta *Vacovo*, maď. *Vác*.

Za naše slovo *nadarmo* naši predkovia hovorili *spyti*, ktoré je v mene *Spytihnev*.

Slovo *lavý* znelo *levý*: a je tu novšie. Ale v tomto význame bolo tu aj slovo *šuji*, *šujica* (lavá ruka). Dodnes je v priezvisku *Sujan*.

Keď chodíme po Juhoslávii, počujeme tam slovo *setiti se*, *setim se* (pamätať sa). Musíte sa ho dnes naučiť, ale našim predkom

bolo srozumiteľné, lebo dodnes je v priezvisku *Setej* a v mene obce *Setich* (pôvodne *Setech*).

Slovo *selo* je veľmi dobre známe u Rusov a južných Slovanov. Chorváti z Dev. Novej Vsi volajú svoju obec *Nové Selo*. Pomyslíte si, že toto slovo nemáme. A jednako ho máme v menách *Selce*, *Selice*, *Sielnica*, *Linč* (Zeleneč) pri Trnave sa volá *Sélinec*; dnes by spisovne bol *Sielinec*. V starej slovenčine bolo podľa toho *selo* vo význame „ves“ a *selec* vo význame „sedliak, usadlík“. V českom jazyku a v záp. a vých. slovenčine bolo *sedlo*. Pre tieto staré rozdiely je slovenské priezvisko *Selecký*, ale český *Sedlecký*.

Mohli by sme pokračovať ďalej a uviesť ešte mnohé iné príklady. Postačia však aj tieto na poukázanie, že sme mnohé slová prestali už dávno používať. Z týchto niekoľkých príkladov sme videli aj to, že starí Slováci sa vedeli ľahšie dorozumieť s inými Slovanmi ako dnešní. Dnes je taký stav, že sa lepšie môžu dorozumieť prostí príslušníci slovanských národov ako vzdelanci. Príčina je v tom, že sa slovník základnej, primitívnej hmotnej a duchovnej kultúry Slovanov zdelil z dávnych predhistorických čias a menil sa málo. Vysoká kultúra sa u Slovanov pestovala neskoršie, resp. v novej dobe. Tu si Slovania vytvárali svoj slovník už samostatne, zväčša bez vzájomnej spolupráce. Najväčšie rozdiely sú vo vedeckej reči. Každý Slovan chce tu uplatniť svoje slovníkové zvláštnosti. Neraz, najmä medzi susediacimi slovanskými národmi a spisovnými jazykmi je výslovne otvorená snaha, odlíšiť sa čo najviac od terminologie susedného Slovana. Treba priznať, že sa ani slovanskí jazykovedci nemohli doteraz dohodnúť na sblížení odbornej jazykovednej terminologie, takže sa stáva, že si v odbornej reči ťažko rozumejú. Iróniou osudu sa najlepšie dorozumejú, keď používajú cudzie, medzinárodné termíny.

Naproti tomu sedliak alebo iný jednoduchý človek vzdialených slovanských krajov sa ešte aj dnes môže pomerne ľahko dorozumieť — práve pre tú veľmi dávno spoločne zdedenú zásobu slov základnej hmotnej a duchovnej kultúry našich pradédov. Tak napr. *voda* je všade u Slovanov vodou — v Bratislave i vo Vladivostoku, na Jadrane i na Balte, a tak isto je to so slovami *syn*, *pole*, *hora*, *ruka*, *mäso*, *zem*, *žito*, *mlieko* atď., pravda, niekedy s malými

obmenami pri niektorých hláskach, ktoré však nerobia veľké ťažkosti pri stretnutí sa Slovanov z najrozličnejších krajín. Myšlienka spolupatričnosti Slovanov je v tejto oblasti jazyka reálne podložená.

Francúzsky slavista A. Mazon poukazoval na to, že situácia v slovanskej filológii je celkom inakšia ako v germánskej a románskej, lebo aj po všetkej diferenciácii, ktorú priniesly doby a dejiny, jednota je ešte zrejma. Poukazuje práve na slová *voda* a *sen, san, son* a hovorí, že sú to len hláskoslovné a intonačné rozdiely. Sú to, vraví, len nárečové rozdiely a dodáva, že by bolo skoro lepšie hovoriť nie o slovanských jazykoch, ale len o nárečiach. Pri styku s hociktorým slovanským jazykom, hovorí tu významne A. Mazon, sa študujúci dostávajú k *medzislovanským* problémom (*Le patrimoine commun des études slaves*, Revue des études slaves IV, Paris 1924, str. 113—132). A. Mazon (123) poukazuje na to, že naproti tomu v modernej civilizácii Slovanov je už iný stav. Uvádza slová, ktorými sa označuje divadlo: rus., pol., bulh. *teatr*, ale čes. *divadlo*, srb. *pozorište*, chorv. *kazalište*, slovin. *gledališče*. Takýchto príkladov by sme mohli uviesť mnoho.

Práve v tejto knižke vidíme, ako si Slovania cez dlhé a dlhé storočia vytvárali rovnaké slová, ako nové slová putovaly z jednej slovanskej oblasti do druhej.

VÝVIN FORMY SLOVENSKEHO SLOVA.

O tom, do akého hláskového rúcha boly odeté slovenské slová, dozvedáme sa pre najstaršie údobia zo záznamov slovenských osobných a miestnych mien, zapísaných v latinských stredovekých listinách. Tieto materiále pochodia z rozličných krajov, na ktorých Slováci žijú aj dnes a tiež z takých, na ktorých vyhynuli. Podrobnosti o tomto území uvádzam vo svojom diele *Slovenský juh v stredoveku* (2 sväzky a sväzok máp, T. Sv. Martin, Matica slovenská, 1949). Tu je veľký materiál o miestnych menách slovenského, resp. slovenského pôvodu. Okrem toho v stredovekých listinách sa uvá-

dza veľa osobných mien. V mnohých obciach sa uvádzajú rozliční jej obyvatelia svojimi menami. V niektorých listinách je materiál mnoho, v iných menej. Dakedy sa uvádzajú aj osamotené obecné slová. Väčšina tohto materiálu je doteraz jazykovedou nespracovaná. Niečo som uviedol vo svojej čítanke *Po stopách predkov* (vyd. Štátne nakladateľstvo v Bratislave r. 1948). To však je len celkom malý zlomok toho, čo v listinách je. Veľa slovenských osobných mien je napr. v popise zamestnancov na majetkoch prepošstva v Dimiši (maď. Dömös) pri Ostrihome; tento popis je z r. 1138 a zachoval sa v prepise z r. 1329, ale celkove je to hodnoverný prepis. Tak napr. v Chľabe (Helembe) pri Dunaži sa zapisujú mená *Miloša, Milgost, Babita, Tužica, Naměst, Bojin, Sědin, Vlaš(č)jina, Bata, Pučica, Beriš, Bud(i)měr, Dolaša, Běguš, Věřata, Navaža, (Novaša?)* a iné. Pri niektorých je ťažko uhádnuť, aký bol ich správny tvar. Pri ich rozbere si pomáhame porovnávaním s menami v iných slovanských jazykoch. Niekedy však máme mená, ktoré sa v známych spracovaniach a soznamoch slovanských mien neuvádzajú. Veľa z tohto materiálu čaká ešte len na spracovanie jazykovedcami. Je tu teda mnoho roboty. Časť tohto materiálu som použil v niektorých svojich príspevkoch k dejinám slovenského jazyka, ktoré sú ukážkou slovenskej historickej gramatiky. Pri nedostatku veľkých súvislých textov až po r. 1380 tento materiál robí jazykovedcovi veľmi cenné služby. Možno z neho spoznať, ako vyzeraly slovenské slová navonok. Ako sa menily pri skloňovaní a časovaní, dozvedáme sa z neho len veľmi málo. Tu sa musíme opierať o neskoršie texty a o reč ľudu v rôznych krajoch Slovenska, ktorá miestami zachovala niektoré staršie vývinové údobia v tomto obore.

Celkove však dnes už bezpečne vieme, ako naši predkovia hovorili voľakedy okolo r. 1000 alebo r. 1200, 1300, 1450 a pod.

Dejiny nášho jazyka možno napísať práve tak ako dejiny iných slovanských jazykov, aj keď skromnejšie ako dejiny českého alebo ruského jazyka. Pritom jazykovedec narába iným druhom materiálom ako napr. pri zostavovaní českej historickej gramatiky, pretože český jazyk má veľmi zavčasu veľké písomné pamiatky, písané po česky.

Prvý súvislý text zo Slovenska pochodí z r. 1380. Je to mariánska pieseň *Mária, matko...*, zapísaná v Bratislave.

Slovenský jazyk vyzeral v starších storočiach inakšie ako dnes. Niekedy sa staršie vývinové štádium zachovalo v niektorých slovenských ľudových nárečiach.

Vezmite si napr. naše dvojhlasý *ie, ia, uo, iu*. Tieto asi tak do polovice XIV. stor. slovenčina nepoznala. Tak napr. medzi r. 1000—1300 nehovorilo sa u nás *viera*, ale *v'era* (s mäkkým *v*), nie *viem*, ale *v'em* nie *biely*, ale *b'ely*; nie *mlieko*, ale *ml'eko*, nie *piecť*, ale *p'eci*, nie *hniezdo*, ale *hñezdo*, nie *rieka*, ale *r'eka* ap. Kto je z okolia Vráblov, vie že sa tam hovorí aj dnes *béli réka*, *hñezdo* atď. A podobne je to aj v okolí Humenného. Tu ostaly pri tomto zjave zvyšky reči starých Slovákov.

Poznime na *ia*. Nehovorilo sa vtedy *piatok, sviatok, robia, sedia* a pod. ale *p'atok, sv'atok, rob'á, sed'á* a pod. Okrem mäkkých *p, v* atď. sa takto dodnes hovorí na Dolnej Orave, v západnom Liptove, v časti Gemera a v časti severného Zemplína. Sem novota neprenikla; novotou je *ia*. Nikdy nikde nenájdeme v stredovekých listinách naše slová zapísané s *ia, ie* a rovnako nie s *uo*.

Namiesto *uo (ó)* sa hovorilo *ó: kóň, móžeš, bóq — bóh* a pod., ako tak často aj dnes v slovenských nárečiach.

Dvojhlasica *iu* je vôbec veľmi nová. Vieme, že ani napr. v Liptove sa nehovorí vždy *božiu, zbožiu*, ale *božú, zbožú* a pod. Starý Slováč hovoril tu asi niečo ako *božú*, potom *božú*, kým *božiu* len novšie. Čudné je iste mnohým to *ü*. Nebolo také ako nemecké alebo maďarské, ale bolo mu pokrvné. Veď sa dodnes vyslovuje napr. v liptovskej Dúbrave. Pred XIV. stor. sa u nás nehovorilo *cudzí* a pod., ale *cüdzi* a pod. Len si všimnime, že sa hovorí *L'iptov* i *Luptov*. To je preto, že tu pôvodne bolo *ü*, ktoré na jednom mieste sa zmenilo v *u*, na druhom v *i*. Preto je v Novohrade *klíč*, *cüdzi, v'üdie* a pod.

Vyslovovalo sa a písalo aj *y: Bystrica, Vydrica* a i.

Môže byť prekvapením, že po mäkkých spoluhláskach sa nevyslovovalo *a*, ale *ä*, teda nie *duša, dievča, čakal, vojak*, ale *dušä, d'ävčä, čakal, vojäk* a pod. Poznáme túto výslovnosť dodnes z Oravy, záp. Liptova a Gemera.

Nemali sme asi tak do prvej tretiny XII. stor. spoluhlásku *h*, lež *g*; hovorilo sa teda u nás tiež *noga, gost* (moha, host), ako sa dodnes hovorí u väčšiny Slovanov. Len si pripomeňme, že *Hrnčiarovce* sa po maďarsky volajú *Gerencsér*, teda s *g* a nie s *h*. To je práve stav zpred r. 1138. Zaujímavé bude azda, že prvé zápisy slovenských mien so spoluhláskou *h* nie sú z dnešného nášho územia, ale z pomaďarčeného, a to z mesta Čepelu pod Pešťou a z Tolnianskej stolice z r. 1138, kde vtedy Slováci žili v kompaktných krajoch.

Okolo r. 1200 sa ešte nehovorilo *vidím, prosím, nesiem, rečiem...*, ale *vidzú, prošü, nesu, reku*; to je starý tvar, ktorý ostal v časti Zemplína.

Boly tu ešte mnohé iné tvary, ktoré dnes už nepoznáme. Občania V. Bytče ešte r. 1484 písali vo svojom liste: *panujúše na Hričove a na Bytči pán Vilém*, t. j. panoval; ďalej je v liste: *voláču obe strane*, t. j. volaly obe strany. Takto sa dnes už nehovorí.

Vidíme teda, že dejiny nášho jazyka sú dosť pestré a zaujímavé. Nejedna stará črta ostala v nárečiach. Starý stav rekonštruujeme podľa písomných zápisov a podľa nárečí. Mnohí sa iste začudujú a nebudú chcieť veriť, že tak hovorili naši predkovia. Nejedni sa ťažko vzdá predstavy, že napr. starí Slováci pred XIV. stor. nemali *ie, ia, iu, uo*. Nemali ich. Veda musí odkrývať údaje tak, aké boly. Vedecký pracovník ich vie vychutnávať a má radosť, že kus starého jazyka ostalo miestami dodnes ako vzácna pamiatka.

Keď sa náš umelec zahľadí do niektorého starého úseku našich dejín a bude chcieť upotrebiť prvky starého slovenského jazyka, má ich naporúdzi aj dnes v niektorých našich nárečiach. Stará slovenčina nie je teda taká úplne mŕtva, ako by sa zdalo. Jej prvky žijú tu a tam.

LITERATÚRA.

- Bednárík Rudolf, *Duchovná kultúra slovenského ľudu*, Slovenská vlastiveda II, Bratislava 1943.
- Bednárík Rudolf, *Hmotná kultúra slovenského ľudu*, tamže.
- Berneker E. *Slavisches etymologisches Wörterbuch*, A—M, 1914, nedokončený.
- Deržavin N. S., *Slavjane v drevnosti*, Moskva 1945.
- Gebauer Jan, *Staročeský slovník*, Praha I, 1903, II, 1916.
- Hirt Herman, *Etymologie der neuhochdeutschen Sprache*, 2. vyd., Berlin 1921.
- Holub Josef, *Stručný slovník etymologický jazyka československého*, 2. vyd., Praha 1937.
- Huša Václav, *Epochy českých dějin*, Praha 1949.
- Jagić Vatroslav, *Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache*, 2. vyd., Berlin 1913.
- Janko Josef, *O pravěku slovanském*, Praha 1912.
- Janko Josef, *O slovanských „slovích a věcech“ v ohledu národopisném*. Národopisný věstník československý II, Praha 1907, s. 65 a n. (viď Meringer).
- Meillet A., *Études sur l'étymologie et le vocabulaire du vieux slave*, I, Paris 1902, II, 1905.
- Meillet A., *Le slave commun*, 2. vyd., Paris 1934.
- Melicherčík Andrej, *Slovenský folklór*. Slovenská vlastiveda II, Bratislava 1943.
- Melich János, *Szláv jövevényiszavaink*, Budapest 1903, 2. část 1905.
- Meringer Rudolf, *Wörter und Sachen*. Indogermanische Forschungen, Strassburg, XVI, 1904, 101—196, XVII, 1904—5, 100—166, XVIII, 1905—6, 204—296, XIX, 1906, 401—457.
- Miklosich Fr., *Etymologisches Wörterbuch der slav. Sprachen*, Wien 1886.
- Miklosich Fr., *Lexikon paleoslovenico-graeco-latinum emendatum auctum*, Vindobonae 1862—1865.
- Niederle Lubor, *Slovanské starožitnosti. Život starých Slovanů*, I. 2, Praha 1913, II. 1, 1916.

- Trautmann Reinhold, *Baltisch-Slavisches Wörterbuch*, Göttingen 1923.
- Vaněček Václav, *Prvních tisíc let ... Předstátní společenská organizace a vznik státu u českých Slovanů*, Praha 1949.
- Walde Alois, *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*, 2. vyd. Heidelberg 1910.

Skratky:

psl. — praslovanský
ŽK — Život Konštantínov

stsl. — starosloviensky
ŽM — Život Metodov.

Slová, označené hviezdičkou, sú predpokladané tvary.

OBSAH

Úvodné slová	3—5
Slovan	6—12
Národ, ľud a jazyk	13—23
Cirkev, kostol a chrám	24—32
Hodina, rok a čas	32—36
Vianoce	36—41
Práca a robota	42—44
Dom a hrad	44—49
Oblok	49—51
Obuv	51—54
Odev	54—59
Cena a česť	59—61
Vdova	61—64
Holomok	64—65
Milý, milostivý, milosrdný a milovať	65—67
Mučeník, učeník a povereník	67—72
Klímko — Klímko — Klímkoš — Klímkoš atď.	72—74
Šándor	74—77
Ako čítať meno Svätoplukovho posla v Ríme r. 880 a meno Svätoplukovej ženy	77—82
Bagar a Škof	82—85
Zabudnuté slová	86—90
Vývin formy slovenského slova	90—93
Literatúra	94—95
Skratky	95

Autor	Dr. Ján Stanislav
Názov	ZO ŽIVOTA SLOV A NAŠICH PREDKOV
Obálku navrhol	A. Müller
Vydalo	Štátne nakladateľstvo v Bratislave
Rok vydania	1950
Náklad	1—3000
Vytlačili	Tlačiarenské závody Tatran, n. p., závod v Martine
Papier	Stredojemný tlačový
Typ písma	Büxenstein
Výmer PIO	6649/50-II/1